

דרכים לשיפור עולם התפילה בדורנו על רקע הליכות בית הכנסת "קהל עדת ישורון" בפרנקפורט

אהרן ארנד

עולם התפילה וקריאת התורה בבית הכנסת נתעטף במשך הדורות בהלכות ובמנהגים רבים, לפי מנהגן של העדות והקהילות השונות. ואולם, במהלך השנים חדרו לעולם בית הכנסת באופנים שונים גם תופעות שיסודן בטעות זו או אחרת, מנהגים המנוגדים למעשה להלכה, או מנהגי טעות מסוגים אחרים הנהוגים בבתי הכנסת הן על ידי המשמשים בקודש והן על ידי קהל המתפללים הרחב. היו לאורך הדורות אישים שונים שנתנו דעתם על תופעות שגויות מעין אלו, והשתדלו לשפר ולתקן אותן כפי יכולתם, בעוד שהיו אחרים שהסתפקו בהערה לשכניהם, או שהתעלמו לגמרי מהמציאות הסובבת, גם אם נראתה בעיניהם טעונה תיקון.

בראש הפועלים לשיפור עולם התפילה לאורך הדורות ניצבו רבני בתי הכנסת. אלו תיקנו תקנות באשר לסדרי התפילה ומנהגיה, ולעתים אף הבהירו בדרשות את הוראותיהם לקהל והשתדלו שהן תיושמה, תוך שהם נעזרים בגבאים. לצד הרבנים, או בהיעדרם, היו גם בעלי בתים הבקאים בסדרי התפילה ובמנהגיה שביקשו לתקן את המעוות בעיניהם.

בשורות הבאות תיבחן פעילותו של אחד האישים הבולטים בדור הקודם במערכה על שיפור מנהגי בית הכנסת – אמו"ר פרופ' משה ארנד (1926–2008, להלן: מ"א) – ופעילותו לקידום התפילה וקריאת התורה. בדיקת פעילותו של מ"א תתבסס על שלושה סוגי מקורות: א. דברים שפרסם בכמות שונות, בעיקר מאמריו על אודות התפילה ודברים שכתב בנושא זה דרך אגב בחיבוריו האחרים; ב. מכתבים וזיכרונות שלו שלא פורסמו; ג. דברי שמועה מפיו.

בסוף דברינו נבקש לברר דבר נוסף. בדורות האחרונים עלו רבים מהמתפללים הפעילים לארץ ישראל מארצות נכר. היו ביניהם לא מעט שכמהגרים הגאים במולדתם, או הרוצים להמשיך במה שהורגלו בו, ביקשו לשחזר בבית הכנסת הארץ-ישראלי את ה"גירסא דינקותא" שלהם, כלומר את מנהגי בית הכנסת שראו כילדותם בנכר. מדובר בפן אחד מתוך תופעה רחבה השכיחה אצל מהגרים מארץ לארץ, שהם מבקשים לשמור "מחוזות זיכרון" מנוף ילדותם וארץ מוצאם בתחומים מגוונים של המורשת

התרבותית שלהם. היכן יש למקם את פעילותו של מ"א: האם היא נבעה מתוך רצון להעתיק מנהגים שראה בבית הכנסת בילדותו בגרמניה, או שניתן להצביע בה על ניסיון לעצב גישה חדשה לתפילה שתתאים לבית הכנסת במדינת ישראל במחצית השנייה של המאה ה-20? נשתדל שקרבתנו האישית למ"א לא תפגע באמינות הדברים. מחקרו של עולם בית הכנסת מוקדש בימינו למגוון רחב של נושאים: מבנה בית הכנסת ותשמישי הקדושה שבו, עולם התפילה, נוסחיה ומנהגיה, ועוד. אך דומה שנושא זה — של פעילותם ותורמתם של אישים שונים למוסד בית הכנסת על היבטיו הרוחניים והגשמיים — טרם זכה להתייחסות מחקרית של ממש. מאמרנו הנוכחי מהווה, אפוא, מעבר לבחינת פעילותו של מ"א עצמו, גם פתח לבחינת פעילותם של דמויות ואישים נוספים שהטביעו את חותמם במגוון תחומים בעולם בית הכנסת, כל אחד בדרכו שלו.

הדברים מוקדשים לכבודו של מורי הרב פרופ' דניאל שפרבר, תורה ומדע במקום אחד, אשר כיהן כרב בית כנסת וכתב מחקרים רבים על נושאים מגוונים בעולם בית הכנסת.

מפרנקפורט לירושלים

מ"א נולד בפרנקפורט בשנת תרפ"ו. משפחתו הייתה חברה בבית הכנסת הגדול "קהל עדת ישורון" של "הקהילה הפורשת" מיסודו של ר' שמשון רפאל הירש. בשנת תרצ"ט עזב את גרמניה והגיע לשטרסבורג, ועד תש"ה נדד ממקום למקום בצרפת ובשווייץ. בראש השנה תש"ו עלה ארצה, למד הוראה במכללת מזרחי, ולאחר מכן למד באוניברסיטה העברית תלמוד, חינוך ולשון. הוא שימש מורה ומחנך במסגרות שונות, ובהמשך שימש מרצה לתנ"ך באוניברסיטת תל-אביב ומרצה לחינוך באוניברסיטת בר-אילן. לאחר פרישתו מהעולם האקדמי המשיך ללמד תנ"ך, תושב"ע ותולדות החינוך היהודי במכללות להכשרת מורים, עד פטירתו בשנת תשס"ט.

בין המורים שהשפיעו עליו בצעירותו יצוינו במסגרת זו שניים: הראשון היה אחיו הגדול, דוד (תר"פ–תשס"ב). אחיו זה היה בעל קריאה, ונהג להרגילו להקשיב לו כשהתכונן לקריאת התורה. המורה השני היה הרב שלמה הלוי שפייער (תרס"ז–תשל"ג), חכם רב-צדדי שאימץ את מ"א כתלמיד פרטי קרוב לשנתיים בימי מלחמת העולם השנייה.

בילדותו התפלל מ"א בבית הכנסת של "קהל עדת ישורון". נתאר בקצרה את בית הכנסת הזה, שכן דבר טבעי הוא שמקום שאדם מתפלל בו בצעירותו ישפיע על תפיסת בית הכנסת שלו בעתיד. בית הכנסת הכיל כ-1000 מקומות לגברים ו-600 מקומות לנשים, שכן בכיכר ברחוב "פרידברגר אנלאגה" (Friedberger Anlage) שבמזרח

העיר, נוסד בשנת 1907 ונחרב ב"ליל הבדולח", בין 9 ל-10 בנובמבר 1938.¹ מתיאורי מ"א עולה תמונה של בית כנסת שכולו אומר הדר, כבוד ואסתטיקה.² ארון הקודש הגדול הכיל כשלושים ספרי תורה. בבית הכנסת ניתנה הדעת לכל פרט, והכול תוכנן מראש. כך, למשל, לקראת ראש השנה תלו פרוכת לבנה, כנהוג, אך גם עטפו את כל ספרי התורה בארון הקודש במעילים לבנים, ואף כיסו את כל דוכני המתפללים במפות לבנות, כך שבית הכנסת כולו היה מרהיב בצבע לבן. ליד כל מושב נקבע מתקן לתחיבת הלולב בחג הסוכות. המשמשים בקודש עשו מלאכתם בצורה מדויקת: שטינברגר בעל הקריאה, החזנים ובראשם החזן המעולה בנו פיסחוביץ, ושישים חברי המקהלה.³ המבנה המפואר, הסדר המופתי, הדיוק, אלה היו תכונות גרמניות שהמתפללים העבירו אל עולם בית הכנסת, והדבר השאיר רושם עמוק על באי בית הכנסת.⁴ כעת נפנה לעיין בפעילותו של מ"א לשיפור עולם התפילה, ולבחינת זיקתה אל בית הכנסת "קהל עדת ישורון".

- 1 על מבנה בית הכנסת ראה S. Korn und B. Clausmeyer-Ewers, *Die Synagoge an der Friedberger Anlage: Gedenkstätte für die ehemalige Synagoge der Israelitischen Religionsgesellschaft*, Frankfurt a.M., 1989; U. Zeller, M. Koob and W. Jacob (eds.), *Synagogues in Germany: A Virtual Reconstruction*, Basel-Boston-Berlin, 2004, pp. 96–99. מועצת בית הכנסת פרסמה חוברת שיעורים במלאת לו 25 שנה, ראה *Gedenklätter zum 25 Jährigen Bestehen der Synagoge Friedberger Anlage der Kehall Adass Jeschurun Frankfurt a.M.*, Frankfurt a.M., 1932. תודתי נתונה לד"ר ראובן גפני על הערותיו.
- 2 על מנהגי בית הכנסת הזה גם להלן, נספחים א–ב, וכן: ר"י ויינברג, לפרקים, ירושלים, תשס"ב, עמ' רכג–רכד; ש"ש רותם, "סיור על פני פראנקפורט", בית יעקב, 127 (תשל"ז), עמ' 14–15; ב' קורצווייל, במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל-אביב, תשל"ז, עמ' 281–284; מ' בריאר, "מסורות מוסיקליות בתפילות שבת בק"ק פפד"מ", דוכן, י (תשל"ד), עמ' 7–18; S. Schwab, *Selected Writings: a Collection of Addresses and Essays on Hashkafah, Jewish History and Contemporary Issues*, New Jersey, 1988, pp. 283–284; ח"י צימר, חיי במאה העשרים, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 23–39; ב"ש המבורגר, "זכרונות על בית הכנסת ב'פרידברגר אנלאגה'", ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' רסא–רסו. מגילת היסוד של בית הכנסת משנת תרס"ו ראה אצל ח' קרוסקל, מי לה' אלי!, ירושלים, תש"ע, עמ' 168–173. על הפולמוס סביב בחירת הרב ראה י' כ"ץ, כמו עיני, ירושלים, 1989, עמ' 65–68; י' בן-אבנר, "לפולמוס על הרבנות בעדת ישורון דק"ק פפד"מ בשנות העשרים", סיני, קו (תש"ן), עמ' עב–עט; מ' שפירא, "המחלוקת על הרבנות בפראנקפורט: מבט מבפנים", מילין חביבין, 3 (תשס"ז), עמ' כו–לג. על תפילות הקהילה אחרי "ליל הבדולח" ראה א' זימר, חיים על בלימה, ירושלים, תשע"ב, עמ' 47–50.
- 3 מ"א סיפר שהאופרה של פרנקפורט הזמינה את פיסחוביץ לשיר אצלה, והוא הסכים, אך הנהלת בית הכנסת כתבה לו שאם ילך לשיר באופרה של גויים יפוטרו מעבודתו בבית הכנסת, ומשום כך נאלץ לוותר על הופעה באופרה. ראה עליו גם להלן, ליד הערה 31; צימר (לעיל, הערה 2), עמ' 27–29, 32–36; המבורגר (לעיל, הערה 2), עמ' רסב–רסג. הוא פרסם תווים לניגונים מעטים מתפילות ימים נוראים, ראה B. Peissachowitsch, "Nach einem altfrankfurter Thema bearbeitet", *Festschrift für Jacob Rosenheim*, Frankfurt a.M., 1931, pp. 451–458. על שטינברגר ראה גם צימר, עמ' 23, 26, 27, 37; המבורגר, עמ' רסג.
- 4 ראה קורצווייל (לעיל, הערה 2), עמ' 279. שם, עמ' 282, העיד על התפילה בבית הכנסת הזה: "יפה וחגיגית כמוה לא שמעתי מעודי עד היום הזה". מ"א אמר פעם שלנברשות בית הכנסת הזה

א. על חינוך לתפילה ולעולם בית הכנסת

נושא מרכזי ויסודי בחינוכו של ילד דתי הוא הכשרתו לכך שיהיה אדם מתפלל. להכשרה זו שני פנים: מבחינה טכנית – שיקיים את מצוות התפילה על פי כל דרישות ההלכה, ומבחינה אמונית-רגשית – שיגיע לידי כוונה אמתית בתפילה והזדהות אמונית ודתית עם תכניה ולידי קיום "דע לפני מי אתה עומד". דרכי החינוך לתפילה בימינו זכו להצעות מגוונות מצד רבנים, הוגים ומחנכים.⁵ יש שהדגיש את הדוגמה האישית של הורים ומחנכים, יש שציין את החשיבות שילדים ילמדו את חלקי התפילה, והיה מי שהציע לעודד את התפילה הטבעית והספונטנית של הילדים.⁶

הייתה השפעה רבה על עיצובו הדתי. צימר (לעיל, הערה 2), עמ' 23, כתב: "תמיד אזכור בית כנסת זה... לא מצאתי דומה לו בשום מקום". ראה גם אצל המבורגר (לעיל, הערה 2), עמ' רסב. 5 להלן קבצים אחדים בנושא התפילה הכוללים גם מאמרים על חינוך לתפילה: ח' חמיאל (עורך), מעינות, ח, ירושלים, תשכ"ד; ג"ח כהן (עורך), התפילה היהודית המשך וחדוש, ירושלים, תשל"ח; י' רוזנסון וצ' עוקשי (עורכים), דרך אפרתה, ו, ירושלים, תשנ"ו, וראה ההערה הבאה. 6 על הדוגמה האישית בתפילה ראה י' עמנואל, "האב מחנך את בנו לתפילה בציבור", המעין (ניסן תשל"ז), עמ' 3-6; ר"ח פרידלנדר, מסלות חיים בחינוך, בני ברק, תשנ"ב, עמ' 5; ר"ע סמואל, "הארות והערות לסיכום הדיון", דרך אפרתה (לעיל, הערה 5), עמ' 75-76. על לימוד התפילה

בכמה הזדמנויות כתב מ"א על חינוך ילדים ונוער לתפילה, מתוך רצונו לקרבם לעולם זה. דבריו התמקדו בשלושה תחומי פעולה עיקריים: מתן דוגמה אישית, הוראה שיטתית של חלקי התפילה והפעילות בבית הכנסת הקהילתי. שני התחומים הראשונים הוזכרו על ידי כמה מחברים, אך התחום השלישי הוא כפי הנראה הצעה חדשה לגמרי.

1. דוגמה אישית

עיקרון חשוב בחינוך הילד לתפילה הוא מתן דוגמה אישית מצד ההורים והמחנכים של תפילה קבועה במניין וכפי מה שתיקנו חז"ל.⁷ מ"א העיר בהזדמנות אחת כי הדוגמה האישית צריכה להיות קבועה ואמתית:⁸

כדי לחנך לקיום מצוות, צריך אדם להיות... בעל התנהגות אחידה בשטח זה ולא להיות אחד מאלה המסתגלים ומתבוללים בהתאם לקהילה או לבית הכנסת או לחברה אשר אליהם הם נקלעים. כולנו מכירים טיפוסים כאלה, אשר בבית-כנסת אחד מתנועעים, ובשני עומדים כמקל. באחד מופיעים כצדיקים ובשני עושים כמי שמרוחק ועומד ממעל לדברים... אין הם עוברים על שום דין, אי-אפשר לבוא אליהם בטענה: כיצד עשית את הדבר הזה? ואע"פ כן כל הופעתם היא הופעה של מי שהדברים אינם נוגעים לו באמת, אלא הם רק נדבקים בו והוא יכול להופיע פעם כך ופעם אחרת. אדם הרוצה לחנך אחרים לקיום מצוות צריך קודם כל בעצמו למצוא לו דרך. אין היא צריכה להיות הדרך הקיצונית ביותר, כלל וכלל לא, אבל היא צריכה להיות דרכו שלו באמת.

במקום אחר ציין מ"א שבמסגרת חובת האב לחנך את בנו למצוות הוא חייב גם לחנכו לאמונה וליראת שמים, וככל שהכרת הילד תתפתח ומחשבתו תתעמק, שומה על האב והמחנך להעמידו על כך שלא די בתפילה מכנית אלא עליו לשאוף ליראת

ראה י"מ תא-שמע, "על הצורך בהוראת הסדר בבית הספר היסודי", דעות, כט (תשכ"ה), עמ' 170-171; א' סימון, "לימוד הסיודור כתורמה לתקנת התפילה", התפילה היהודית (לעיל), הערה 5, עמ' 219-228; ר"א מאיר, "החינוך לתפילה כמימוש יסודות האמונה", כתלנו, טו (תשנ"ד), עמ' 754-763. על עידוד תפילה טבעית אצל ילדים ראה י' הדני, "על החינוך לתפילה", [חש"ע], כל פה לך יודה: עיונים לכבוד פרופ' דב רפל, ירושלים, תשס"א, עמ' 148-154; הנ"ל, "הילד כמתפלל", המאיר לארץ, 38 (תשרי תשס"א), עמ' 47-60; הנ"ל, "מתפללת", ש' גליק (עורך), זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים, תשס"ז, עמ' 118-119.

7 מ' ארנד, "הערת לעניין החינוך לתפילה", בשדה חמ"ד, ל (תשמ"ז), עמ' 58 (=מ' ארנד, פרקי חינוך והוראה, ירושלים, תשס"א [להלן: פרקי חינוך והוראה], עמ' 180). בשיעור בנושא דידקטיקה של תפילה העיר פעם מ"א שעל המחנך "להשתתף בתפילה, וחס ושלום לעסוק ביומן וכדומה, אלא — לכל היותר — להתעסק בלימוד".

8 מ' ארנד, "הוראת דינים כיצד?", נתיבות, 11 (תשכ"ז), עמ' 34 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 92).

ה' ולא הבתו, ולרכו מחשבתו במה שמסומל על ידי "דע לפני מי אתה עומד". וכיצד מחנכים ליראת שמים? יש השפעה סמויה של הורים על ילדיהם ושל מורים על חניכיהם, וככל שקשרי החיבה וההערכה של הילד אל אביו או מחנכו יתחזקו, כן יגדל הסיכוי שהוא יפנים את מידות מחנכו ואת אמונתו, ושההפנמה הזו תביא לידי הזדהות שכלית ורגשית.⁹

2. הוראה של תבנית הסידור

תחום פעולה נוסף הוא הוראה שיטתית של תבנית הסידור, נוסחים וחילופי מנהגים, מהות התפילה ורעיונותיה. לדעת מ"א יש ללמד את מקצוע התפילה מתוך תכנית לימודים מסודרת, אך תוך ויתור על סממניו הפורמליים של בית הספר ותוך מיעוט במתן ציונים ובעריכת מבחנים במקצוע זה. מ"א חיבר תכנית לימודים להוראת חלקי התפילה בכיתות ג-ח, תוך הצגת דוגמה למבנה של שיעור. תכנית לימודים זו מוקדשת למבנה התפילות ולרעיונות שבהן.¹⁰ בשל השקפתו כי חשוב ללמד טקסטים של תפילה כחלק מעיון תפילה המוביל להבנתה, הוא הקדיש מאמרים גם לעיון בפיוטים אחדים ובהפטרות שחרית של יום הכיפורים.¹¹ במכתב ששלח בשנת תשכ"ג למורים בבית הספר "חורב" בירושלים לקראת ימים נוראים כתב שמטרה חינוכית היא להכין את התלמידים "לתפילה הארוכה שבחגים, שאין ילד מסוגל לעמוד בה אלא אם כן הוכן לקראתה על ידי הכרה טובה של המחזור ועיון מרשים במבחר תפילות". במאמר המוקדש להוראת דיני ימים נוראים הקדיש מקום לביאור מבנה התפילות של ימים אלה.¹²

מ"א גם הציע לקיים בבית הכנסת של בית הספר לימוד נוסף שאינו חלק מהלימוד הרגיל של נושא התפילה. הכוונה היא ללמד או לבאר בקצרה את אחד מניבי התפילה, או לספר סיפור בעל מסר אמוני קצר ומעמיק הקשור לאחד ממשפטי התפילה. הדבר ייעשה סמוך לתפילה: לפנייה, לאחריה או בתוכה, במסגרת המותר על פי ההלכה.

9 כך כתב בספרו חינוך יהודי בחברה פתוחה, ב, רמת-גן, תש"ס, עמ' 222: "האמונה בה' היא מאותן סגולות יקרות, שאדם סופג אותן לתוך נפשו מכוח קרבתו לבעלי אמונה איתנה, מכוח מגעו עמם בינקותו, מכוח מבטו לעברם בהיותו פעוט ועל יסוד התבוננותו בהם בהיותו ילד... הדוגמה שהם (=המחנכים) נותנים לאלה שמסביבם... עשויה... לעצב באופן ניכר, ולפעמים באורח מכריע, את דמותם הרוחנית והנפשית. מחנך בעל אמונה איתנה... עשוי לזכות באחד ההישגים היפים ביותר שאנו מייחלים להם בעולמנו: לראות בנים וחניכים, שקיבלו ממנו את הרצון ואת הכוח לעבוד את ה' באמונה". וראה ארנד, "הערות" (לעיל, הערה 7), שם.

10 מ' ארנד, "להוראת התפילה", בשדה חמ"ד, יא (תשכ"ח), עמ' 166–173 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 170–177).

11 מ' ארנד, "להוראת הפטרת שחרית של יום הכיפורים (ישעיהו נז 14 – נח 14)", בשדה חמ"ד, יד (תשל"א), עמ' 92–100. בעניין מאמריו על פיוטים ראה להלן, "פיוטים".

12 מ' ארנד, "מבחר דינים ומנהגים לימים הנוראים", מעינות לימים נוראים, ב, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 404–436 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 135–167).

הביאורים יכולים להיות פשט של מטבע התפילה, או רמז, או דרוש נאה. בכך שהם קצרים ומחודדים הם מאפשרים לילד לקשר אותם בתודעתו אל המילים שבתפילה ולשמוח בהם. זאת ועוד: דרך זו של ביאורי תפילה עשויה לעזור אצל הילד חשק לחדש בעצמו חידוש בתפילה. מ"א הביא דוגמאות למה שכינה "שברירי רעיונות", להלן שלוש מהן.¹³ על המשפט "וכל החיים יודוך סלה" שבתפילת העמידה ניתן לצטט את הרמז בשלחן ערוך (או"ח ריט, א) ש"חיים" הם ראשי תיבות חבוש, יסורים, ים, מדבר, שהם הארבעה שצריכים להודות ברכת הגומל. והרי סיפור ששמע מ"א ביחס למשפט "למען לא ניגע לריק" וכו':

ישב על ידי באוטובוס אדם זקן מתושבי שכונתנו... הוא פתח בשיחה עמי, ומהר מאד הגיע לידי התרגשות ושפך ליבו לפניי. חמישה ילדים יש לו; הוא היה להם אב מסור ואוהב והוציא הון תועפות על חינוכם היהודי בגולת ארצות הברית. והנה, שניים מביניהם, בן ובת, התחתנו עם גויים, שתיים נישאו ליהודים "מצליחים", אך מתבוללים גמורים, ורק הצעיר ביותר חי כיהודי; אך גם הוא אינו מוכן לעלות לארץ ישראל ואף אינו מרבה לבקר את אביו האלמן. כל הסיפור היה מלווה אנחות כבדות, ולפני שנפרדנו אמר: "כל ימי התפללתי ואמרתי 'למען לא ניגע לריק ולא נלד לבהלה', אבל תפילתי, כנראה, לא נתקבלה".

על סיפור זה העיר מ"א:

למחרת סיפרתי סיפור זה לתלמידי בכיתה ה', לפני שאמרתי תפילת "ובא לציון גואל"; הילדים התרגשו והבינו יותר משציפיתי.

ולהלן סיפור שסיפר מ"א על מקרה שקרה בהיותו כבן שמונה, הקשור לברכת "רפאנו":

אחד מחברי לכיתה סיפר בתחילת היום... שבאותו היום אביו עובר ניתוח קשה ומסוכן. אמרנו זאת למורה, והוא שמע מן החבר שלנו פרטים נוספים על מחלת אביו. בתחילת השיעור הסביר לנו המורה מהו ניתוח ומדוע מנתחים בני אדם, ובין השאר אמר לנו, שכל אדם חייב לרחם על מי שסובל, ובמיוחד על מי שסובל מכאבים או מעצם המחלה או מדאגה לחייו ולבריאותו. כמובן, גם הרופא חייב לרחם, אך הוא חייב גם כן, ובעיקר, לרפא את החולה כמיטב יכולתו ולהקל עליו ולחסוך לו כאב וייסורין ככל שיוכל. בשעת הניתוח גורמים לחולה סבל ומכאוב, לפעמים אף לתקופה ארוכה, אבל הרופא המנתח אינו

13 ארנד, "להוראת" (לעיל, הערה 10), עמ' 173–175 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 177–179); הנ"ל, "להוראת התפילה", כל פה לך יודה (לעיל, הערה 6), עמ' 146–147.

רשאי לרחם עליו, אם זה נוגד את מה שצריך לעשות כדי להציל את החולה ולרפאו. והוא המשיך ואמר: "הרופא חייב להיות נאמן לשליחותו, נאמן למדע הרפואה, ונאמן לקרובי החולה שבחרו בו לרפא את יקירם". וכאן שאל המורה: "האם יכול הרופא להיות נאמן וגם רחמן?" ומיד השיב: "רק רופא אחד, והוא הקב"ה, יכול להיות בבת אחת גם נאמן לגמרי גם רחמן לגמרי. עוד מעט נגיד בתפילת העמידה את ברכת 'רפאנו' ונחשוב על כל חולי ישראל, ובתוכם גם על אבא של חברנו. נבקש מאת ה' שירפא את כולם ויעלה לכל מכותיהם רפואה שלמה, ונאמר: 'כי א-ל רופא נאמן ורחמן אתה!'".

על סיפור זה הוסיף מ"א:

יכול אני להעיד על עצמי שבמשך עשרות שנים, עד היום הזה, אני זוכר את הפירוש הזה וחושב עליו לעתים. ברכת "רפאנו" קיבלה בשבילי משמעות מיוחדת כאשר בכיתה ג' העשיר המורה את ה"כוונה" שלנו ועורר את רחמינו על אביו של אחד מאתנו.

לבסוף, מ"א הציע שכל בית ספר ממלכתי דתי ייצור קשרים עם בית כנסת מסוים הנמצא קרוב אליו, ויקוימו בו תפילות מסוימות, מיוחדות לתלמידי בית הספר, פעמים מספר בשנה, בימים שבהם מותר לנסוע ושיש בהם אמירת תפילות בצורה מיוחדת.¹⁴

3. פעילות בבית הכנסת הקהילתי לחינוך הנוער לתפילה

לפעילות ההורים ובית הספר יש, לדעת מ"א, לצרף את בית הכנסת הקהילתי. בכל בית כנסת תפעל מועצה שאחד מתפקידיה העיקריים יהיה פיתוח פעילות של חינוך הנוער לתפילה בכוונה. המועצה תפעל להעלות את רמת התפילה מבחינה הלכתית, אסתטית-אמנותית ודידקטית, ובעיקר מבחינת הכוח החינוכי הטמון בהקפדה על ביצוע מושלם של התפילה מצד אחד, ובגיוון המחושב והתחום בגדרי ההלכה מצד שני. מ"א מנה דוגמאות לתחומי פעילות, ביניהם: א. לימוד פיוטים ושילובם הזהיר בתפילת הציבור, כדי לגוון את התפילה ולהביא לחידוש הכוונה בה. ב. לימוד לחנים ומנגינות מתוך מגמה להדגיש חלקי תפילה מוזנחים. ג. טיפוח קריאה בתורה ובהפטרה ובמגילות. ד. טיפוח הדקדוק באמירת התפילות, והקפדה על הגייה ברורה ונעימה שלהן. ה. הטלת פעילות על בני נוער, במטרה לקרבם לעולם התפילה, כגון

14 מ' ארנד, "על תכנית הלימודים בלימודי הקודש ועל הכשרת מורים", הנ"ל, פרשנות המקרא והוראתו, ירושלים, תשס"ו, עמ' 285.

עבודות בדק הבית של בית הכנסת, החלפת הפרוכת והמעילים, גלילת ספר התורה עד מקום הקריאה, הגהת הפרשות קודם לקריאה בתורה.¹⁵

ב. הצעות לשיפור התפילה

רבים העירו שתפילות הקבע של המבוגרים נעשות לעתים קרובות כ"מצוות אנשים מלומדה" או מתוך חפזה, ולא מתוך הזדהות, התלהבות וריכוז. די לציין את דברי רי"ד סולוביצ'יק שהקהילה הדתית המודרנית אינה נוטה חיבה יתרה למוסד בית הכנסת, ושהיהודי המודרני "אינו יודע כיצד להתפלל".¹⁶ היה מי שהביע את ההשקפה ששיפור התפילה בימינו יכול להיות מתוך התבוננות בגדולת הקב"ה כפי שהיא משתקפת בבריאה, התבוננות שמובילה להכנעת האדם, ומתוך התמודדות ושיפור מעשיו בכמה מוקדים: זיקתו לתורה, היקף החסד שעושה עם אחרים, זהירותו במצוות ועומק חווייתו הרגשית.¹⁷ הצעותיו של מ"א לשיפור התפילה, לעומת זאת, לא נגעו בנושאים כלליים או במידת זיקתו של האדם אל בוראו, אלא הן התמקדו בדרך שבה ראוייה להתנהל תפילת הציבור מבחינת צורת אמירתה ומבחינת תוכנה. דבריו נכתבו מתוך צניעות, כשלעתים נקט בלשון פנייה לרבנים שיחוו דעתם. להלן הנושאים העיקריים שבהם הציע דרכי שיפור.

1. אורך התפילה וקצב התפילה

מ"א סבר שנוסח התפילה בסיפורים ארוך למדי, והדבר מקשה על אמירת כל התפילה בכוונה, ולמרות הקושי שבדבר נוספו במאות השנים האחרונות הוספות מגוונות כגון מזמורי קבלת שבת ולכה דודי, ואמירות מסוג "יהי רצון", "לשם יחוד" ו"מי שבירך". התוצאה היא שמצב התפילה הציבורית בימינו¹⁸ "דומה לפעמים למצבו של אדם זקן, כבד גוף ומסורבל, הרץ רוב הזמן כמתנשף ואינו נושם כראוי. וזאת אינה

15 ארנד, "הערות" (לעיל, הערה 7), עמ' 181–182. על הגהת הפרשות ראה להלן, נספח א סעיף ד.

16 רי"ד סולוביצ'יק, דברי הגות והערכה, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 99, 107. ראה גם ר"ש וולבה, עלי שור, ב, ירושלים, תשמ"ו, עמ' תקצא; ר"א ליכטנשטיין, "שברון לב ותמהון לבב: הרהורים על עבודת ה' במודרנה", א' גנזל ואחרים (עורכים), בהיותו קרוב: אסופת מאמרים לימים הנוראים לזכר י"ש פינפטר, אור עציון, תש"ס, עמ' 98–107.

17 ר"א ליכטנשטיין (לעיל, הערה 16), עמ' 106–107. על תפילה הנובעת מהרגשת תלות לעומת תפילה הנובעת מדיעת ה' ואהבתו ראה ר"ח סכתו, מבקשי פניך: שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין, תל-אביב, 2011, עמ' 97–107. הצעה להתמודדות עם ספקות באמונה בתפילה ראה רש"ג רוזנברג (שג"ר), שיעורים על לקוטי מוהר"ן, א, אלון שבות, תשע"ב, עמ' 329–333.

18 מ' ארנד, "לתקנת התפילה", שנה בשנה, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 356.

עבודה שבלב". מ"א הציע לצמצם את התפילה כאשר האריכות אינה כהלכה ושללא כטעם הטוב, ועלולה לגרום לפטופטים.¹⁹

כדוגמה ציין את אמירת קדיש יתום. התקנה המקורית הייתה שאבל יאמר קדיש אחד בכל תפילה, וכאשר יש כמה יתומים היו שהציעו שכל האבלים יאמרו ביחד את הקדיש בצורה מסודרת, והיו שהציעו להוסיף קדישים ולחלקם בין האבלים. אך כיום ברוב המקומות כל האבלים אומרים את כל הקדישים, כל אחד במקום מושבו בצורה בלתי מסודרת ומתוך בלבול. כך, לדוגמה, ייתכן מקרה קיצוני של ריבוי קדישים רצופים:²⁰

מספר הקדישים הנאמרים ברציפות עשוי להגיע לששה, למשל בסוף מוסף של שבת — ראש חודש אלול: קדיש שלם של הש"צ, קדיש דרבנן אחרי "פיטום הקטורת", וקדיש יתום אחרי "מזמור שיר ליום השבת", "ברכי נפשי", "עלינו" ו"לדוד ה' אורי" — ומה יעשה הבן שלא יחטא?!

מ"א הציע אפוא לצמצם את קדישי היתום, באופן שלעולם לא ייאמרו בזה אחר זה יותר משני קדישים. דוגמה נוספת נוגעת לאמירת "מי שברך לחולים", כלשונו:²¹

יש לבטל את הנוהג לומר דרך קבע מי שברך לחולים בצורה המגוחכת והלא מכובדת, שבה הדבר נעשה לאחרונה. זהו "מנהג", שחדשים מקרוב באו הנהיגוהו, והוא ראוי לביטול. במקום זה יש ללמד את הקהל, שמי שברך לחולה יש לעשות רק במקרים קשים ולא-כרוניים, ואז לאחר עלייה לתורה (או

19 ראה גם להלן, נספח ג סעיף י.

20 ארנד, "לתקנת" (לעיל, הערה 18), עמ' 360. ראה גם להלן, נספח ג סעיפים ח-ט. השווה התנגדות רש"י הירש לאמירת קדיש אחד על ידי כמה אנשים, בתוך א"מ קלוגמן ור"ש שוואב, שמש מרפא, ניו יורק, תשנ"ב, עמ' ח, סימן ה, והתנגדות רש"י הירש לריבוי קדישים בספרו חורב, ירושלים, תשס"ז, עמ' 511. גם נכדו, הרב יוסף ברויאר, הורה ב"קהל עדת ישרון" בניו יורק למעט בקדישים עד המינימום ההכרחי. ראה ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ד, בני ברק, תשס"ד, עמ' 32. וראה א' ארנד, "פירוש פילוסופי לקדיש מאת ר' שמריה בן אליה האקרייטי", דעת, 43 (תשנ"ט), עמ' 43 הע' 3; ר"י סץ, "בענין קדיש אחר רבי ישמעאל אומר" ולפניו 'ברוך שאמר', ישרון, ב (תשנ"ז), עמ' תקנא-תקנח; י' גולדברג ונ' סילמן (עורכים), ארח דוד: אסופת הלכות והליכות חידושים ומכתבים אורחות ותולדות של הגאון ר' דוד בהר"ן, ירושלים, תשע"א, עמ' כז.

21 מ' ארנד, "הצעות לשיפור סדרי התפילה", פרקי חינוך והוראה, עמ' 195, וכן: הנ"ל, "לתקנת" (לעיל, הערה 18), עמ' 356. מ"א סיפר לי שבאחד מבתי הכנסת הגדולים במרכז לונדון נוהג הרב לומר מעל דוכן הדרשות שליד ארון הקודש את ה"מי שבירך" לחולים כשהוא מפרט רק את שמות החולים בני הקהילה שאין להם נציג בבית הכנסת (לרוב רק שניים-שלושה שמות), ולאחר מכן אומרים המתפללים בלחש את שמות יקיריהם החולים, והרב מסיים בנעימה את תפילת ה"מי שבירך" האחת והיחידה הזאת. וראה שו"ת במראה הבזק, ו, ירושלים, תשס"ו, סי' כה.

הגבהה וכדו') ובכוונת מכוון, ולא בדרך סיטונאית. קשה לקבוע מסמרים, אך הכרח לשמור את הציבור מטירחה ומעלבון. דרוש טקט!

בדורות האחרונים כל שינוי שהוא, אפילו יהא הגיוני ומבוסס במקורות, עלול ליצור מיד התנגדות וטענה שיש כאן משום רפורמה. כמענה לכך ציין מ"א מקרה שבו קיצר ר' שלמה טל (תרס"ט-תשנ"ח), עורך סידור "רינת ישראל", את התפילה. המדובר בתחינה הנאמרת בימי שני וחמישי לפני "שומר ישראל" ונפתחת בפזמון "ה' אלוקי ישראל שוב מחרון אפך והנחם על הרעה לעמך". בתחינה זו היו בסידורים הרגילים שנים עשר פזמונים, אך בסידור "רינת ישראל" יש רק שמונה פזמונים. מ"א הבהיר מה השיב לו ר' שלמה טל כששאל אותו לפשר הדבר, ולאחר מכן חתם דבריו בעניין זה במשפט: ²² "כלום נטעה, אם נראה ב'רפורמה' זו שעשה ר"ש טל ז"ל, ציון דרך ודוגמא לתיקון התפילה שלנו בכללה?". כאמור, מ"א הציע לצמצם את התפילה על ידי הסרת קטעים שאינם מעיקריה, אך לעומת זאת התנגד לצמצם את משך התפילה על ידי אמירתה בחפזה ובהבלעת מילים.²³

2. אמירת התפילה במדויק

דרך נוספת המשפרת את התפילה היא אמירתה במדויק מבחינה לשונית. מ"א העיר על שיבושים המצויים בפיהם של מתפללים רבים, בהגייה לא נכונה של המילים. כך, למשל, בקדושת שחרית של שבת יש לומר "כדבר הָאָמור" בקמץ ולא בסגול.²⁴ אין להפריד את היו"דים בצמדי מילים כמו "בני ישראל" או: "א-להי יצחק".²⁵ את הפיוט "ידיד נפש" ראוי לשיר לפי הנוסח המקורי, כמנוקד בסידור "רינת ישראל",²⁶ ובסיום ספר מהתורה יש לומר "חזק ונתחזק", בפתח ולא בצירה, כמנהג בעלי הקריאה

22 ארנד, "לתקנת" (לעיל, הערה 18), עמ' 362.

23 ראה להלן, נספח ג סעיף ה1. במכתב אליי מניו יורק, במוצ"ש נח תשל"ט, כתב: "קרוב למקום מגוריי נמצא בית מדרש חסידי ושם התפללתי שחרית כל ימי השבוע. הם מתחילים ב'הודו' ב-6.30 וממהרים כל כך שלפני 7 כבר גמרו!". ופעם בשיעור שהעביר בליל שמחת תורה פתח בתביעת עלבונה של פרשת "וזאת הברכה" שנקראת למחרת פעמים רבות במהירות, ללא דיוק, ללא יופי, ללא הבנה, והוסיף: "שמחת תורה עם ריקודים זה דבר יפה וחיובי, אבל היום עובר כמעט בלי לימוד תורה וזה שלילי, והריצה המבוהלת לקידוש אינה לכבוד בני הקהילה". על המתניות בתפילה באשכנז ראה המבורגר (לעיל, הערה 20), עמ' 53-116.

24 ארנד, "הערות" (לעיל, הערה 7), עמ' 60 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 182).

25 ראה מ' ארנד, יסודות בהוראת המקרא, רמת-גן, תשמ"ח, עמ' 112.

26 מ' ארנד, "ד"ר משה קטן", פרקי חינוך והוראה, עמ' 284.

באשכנז.²⁷ יש להסתייג מהנוהג שפשה בדור האחרון לומר את שם האדנות בהברה אשכנזית, כשיתר התפילה נאמרת בהברה ספרדית.²⁸ חשיבות רבה להבנת התפילה יש גם בצירוף הנכון של המילים במשפט. כך, למשל, במקום "ונרוממה — שמו יחדיו" יש לומר "ונרוממה שמו — יחדיו", ובמקום "אוהב עמו — ישראל" יש לומר "אוהב — עמו ישראל".²⁹

3. שליח הציבור

מ"א גילה דעתו בדבר התכונות הנדרשות משליח ציבור בעת שתואר את מכריו שהיו גם בעלי תפילה. כך כתב על ד"ר משה קטן (תר"ף–תשנ"ו):³⁰

משה היה בעל קריאה מעולה ובעל תפילה נעימה ביותר... שמעתי אותו עובר לפני התיבה למוסף של ראש השנה, מתפלל בנועם ובחן, בלי להאריך ובלי לקצר למעלה מן הראוי, והרבה לשיר מנגינות רבות ושונות ומגוונות במוסיקליות ללא דופי (עד כמה שאני יכול לשפוט), וכן לא שגה לא בשוא ולא בדגש ולא בטעם של שום מלה, אף לא בתג מוסיקלי.

ברוח דומה כתב על מעלותיו כשליח ציבור של פרופ' מרדכי ברויאר (תרע"ח–תשס"ז), שאף הוא גדל בפרנקפורט:³¹

ר' מרדכי היה... בעל תפילה שאפשר היה לא רק ליהנות ממנה אלא גם ללמוד ממנה הרבה פרטים... היה מוסיקלי מאוד, הקפיד על כל תג של כל ניגון, והקפיד על כל מילה להביע ולבטא אותה בהתאם לדקדוק ובהתאם לצורך ולענין. הוא למד את זה בבית הכנסת בפרנקפורט, בעיקר מן החזן הראשי, פיסחוביץ, שגם הוא היה דייקן כזה.

27 מ' ארנד, "זוטות", המעיין, ה' (תשכ"ה), עמ' 71. ראה עוד: י"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד, ירושלים, תש"ע, עמ' 226–228.

28 ארנד, "הערות" (לעיל, הערה 7), עמ' 60 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 182); להלן, נספח ג סעיף ד. וראה רב"צ כהן, שפת אמת, ירושלים, תשמ"ז, עמ' קפט–קצג; ר"ש גורן, ספר תורת המדינה, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 146–155; ר"ש אבינר, שו"ת שאילת שלמה, א, בית אל, תשס"א, סי' ל. 29 ראה ארנד, "לתקנת" (לעיל, הערה 18), עמ' 360–361. מ"א סייע מעט גם לשיפור פני סידור התפילה. כשנדפס בשנת תשס"א סידור "תפילת ש"י" (נוסח אשכנז, הוצאת פלדהיים), שלחה ההוצאה לאור עותק למ"א לקבלת חוות דעת. הוא כתב הערות מפורטות לשיפור הסידור. להלן הערתו הראשונה (כתב יד, תשס"א): "מובן לי, אך לא לפי רוחי, שאין כל התחשבות בציבור מתפללי אשכנז הציוניים, המקפידים על מי שברך לחיילי צה"ל, לשבויים, לנעדרים, לראשי המדינה 'שריה ויועציה', מה פסול בכך? — אך, אין צורך להסביר לי. אני מבין בהחלט".

30 ארנד, "ד"ר מ' קטן" (לעיל, הערה 26), עמ' 284.

31 מ' ארנד, "פרופ' מרדכי ברויאר: מחנך וחוקר מנהיג וחבר", כתב יד, תשס"ח.

התכונות הנזכרות בשני התיאורים הן יכולת מוסיקלית ודיוק בביטוי המילים. לאחר תיאור זה סיפר מ"א סיפור, הממחיש מעט מה הכוונה ב"דיוק במילים":³²

בקדושה של שחרית ומנחה של יום הכיפורים אומרים בנוסח אשכנז את הפיוט "אליך תלויות עינינו", הבנוי לפי א"ב. השורה המתחילה באות ר' גורסת: "רחמיך יקדמו זעמן": הרחמים קודמים לזעם. ובשורה המתחילה באות ת' באותו פיוט נאמר: "תתרום מנשואי רחמך מה אדיר שךך" ... פעם אחת, באחת השנים האחרונות שבית הכנסת היה קיים... החזן הראשי לא היה יכול להתפלל... והתפללו ממלאי מקום, ביניהם למנחה העמידו אחד מבעלי הבתים בעל קול יפה ושעשה כמיטב יכולתו... אבל כאשר הוא הגיע אל אותה שורה, "תתרום מנשואי רחמך", תיקנו אותו מכל עבר, צעקו עליו. הוא לא הבין מה רוצים ממנו, וחזר על הטעות שמיד אסביר אותה. המילה "רחמיך" מופיעה פעמיים: בפעם הראשונה היא לשון רחמים, ובפעם השנייה המשפט בנוי על פסוק מישעיהו (מו, ג) שבו נאמר על עם ישראל: "העמוסים מני כטן, הנשואים מני רחם". עם ישראל מתואר כאילו נוצר על ידי הקב"ה לפני שנולד, "בטרם אצורך בבטן ידעתך" (יר' א, ה), והוא נשא אותו. ועל כן צריך לקרוא כאן "תתרום מנשואי רחמך": מאלה הנשואים ברחם שלך... וכל החזנים הקפידו להבחין ביניהם. אותו ממלא מקום לא ידע זאת... ועל כן קרא בשתי השורות רחמיך ועל זה תיקנו אותו.

סיפור זה מלמד על רמת הדיוק שציפו בפרנקפורט מהחזן.³³ דברים נוספים בעניין תכונות החזן ומעלותיו כתב מ"א בעת ששהה בברוקלין:³⁴

בשבת עבר לפני התיבה החזן... שיש לו קול אדיר אך מעט לחנים, מעט שיתוף הקהל, הרבה חזרות וסלסולי חזנות נוסח פולין, הלוקחים המון זמן (התפילה נמשכה, עם הדרשות³⁵ קרוב ל-4 שעות, אע"פ שקריאת התורה היתה מהירה, מוזנחת וללא מי שברך כמעט) ומורטים עצבים.

32 ארנד, שם.

33 מייסד הקהילה, רש"ר הירש, נהג ללמוד את הפיוטים והיוצרות שנאמרו במשך השנה עם שליח הציבור, כדי שיבינם ויתכוון כראוי. ראה י' היינמן, "מחקרים על ר' שמשון רפאל הירש", סיני, כד (תש"ט), עמ' רסא. מנהג זה כבר מצוי בספר מהרי"ל: מנהגים, ירושלים, תשמ"ט, עמ' רעב. וראה להלן, הערה 56.

34 מכתב אליי, ב' בסיוון תשנ"ד.

35 לדעת מ"א בעניין דרשות בתוך התפילה ראה ארנד, "הצעות" (לעיל, הערה 21), שם; להלן, נספח ג סעיף ב.

חזן מוצלח, אפוא, ראוי שירבה בלחנים וימעט בחזרות ובסלסולי חזנות, כדי שלא יאריך.³⁶

לעתים ניגשים לפני העמוד אנשים שאין להם התכונות הנדרשות משליח ציבור. כיצד יש לנהוג עמהם? להלן הצעת מ"א בנושא זה:³⁷

שאלה עדינה זו טעונה פתרון זהיר ודיסקרטי. אני מציע, שמדי שנה בשנה תיבחר ועדה בת שלושה חברים (מבין חברי המועצה), שישארו עלומי שם (או מכל מקום שדיוניהם יישארו סודיים), ולפני הועדה הזאת תובאנה בקשותיהם של בעלי הבתים המבקשים לעבור לפני התיבה בשבתות ובמועדים. שום אדם לא יורשה לעבור לפני התיבה (חוץ מאשר לפסוקי דזמרה) לא בליל שבת וחג ולא ביום, אלא באישור שלושת חברי הועדה פה אחד.

לפי הצעה זו, מספר בעלי התפילה יצומצם, ללא העלבת המבקשים, והכול כדי לשפר את התפילה.³⁸

4. הפיוטים

בימינו במדינת ישראל התמעט מעמד הפיוטים הנאמרים בימים מיוחדים בשנה, הן מבחינת כמות הפיוטים הנאמרים והן מבחינת תשומת הלב הניתנת להם.³⁹ במקום אחד, לאחר שפירש פיוט, העמיד מ"א על המרחק שבין בעל בית ממוצע לבין הפיוט שאותו הוא אומר, ועל ההנאה הרוחנית שזוכה לה מי שמבין את רמזי הפיוט ללא סיוע חיצוני:⁴⁰

"הקורא האידאלי" של ספרות הפיוטים הריהו זה, שמילא כרסו מקרא ומשנה, מדרש, ש"ס ופוסקים, וכל הרמזים והאסוציאציות, שהפיוטים רוויים מהם,

36 ראה גם להלן, נספח ג סעיפים ה, ו, י. השווה דברי רש"י הירש נגד חזרות, בתוך: שמש מרפא (לעיל, הערה 20), עמ' ח ס"ד, ונגד סלסולים, בתוך: חורב (לעיל, הערה 20), עמ' 521.

37 ארנד, "הצעות" (לעיל, הערה 21), שם.

38 השווה להלן, נספח א סעיף ו.

39 מ' ארנד, "במעבדתו של פייטן", ר"מ גנץ ור"א דסברג (עורכים), כי שרית: לזכר מ"י גנץ, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 261, כתב על כמות הפיוטים הנאמרים כיום: "לדאבון הלב ברוב בתי הכנסת האשכנזיים שבמדינתנו ממעטים באמירת פיוטים — לא רק בשבתות המצויינות (כגון שבת ראש חודש, חנוכה, ארבע פרשיות, נחמו ועוד), אלא גם בשלושת הרגלים; אפילו פיוטי טל וגשם נאמרים רק בחלקם הקטן, ואילו הקרובות של פורים ושל תשעה באב כמעט ואינן נאמרות בשום מקום בארץ". במקום אחר כתב (ארנד, "הערות" [לעיל, הערה 7] עמ' 59 [=פרקי חינוך והוראה, עמ' 181]): "ראויים הם הפיוטים, שיוחזרו להם בארץ ישראל לפחות חלק מן המעמד המכובד שזכו לו לפנינו".

40 מ' ארנד, "שיעור לימי הסליחות", בשדה חמ"ד, ח (תשכ"ה), עמ' 64.

נהירים ומובנים לו באורח בלתי אמצעי. הוא פוגש בהם בעת קריאתו, כדרך שאדם פוגש מכרים ותיקים. וכך הוא "טועם" טעם הפיוט. הנוטל מפיוט סממן זה ומסתפק בהבנת "תכנו" הגרוד, נוטל ממנו את נשמתו, והרבה פעמים אינו משאיר בידיו אלא כמה רעיונות בנליים בלבד. אך גם ה"לומד" פיוט בעזרת פירוש מעין זה, שניתן לעיל, מנועה ממנו ההנאה הרוחנית, הטמונה בהבנה הבלתי אמצעית, אגב קריאה, של המובאות המוסוות או המפורשות ביצירת הפייטן.

מ"א סבר שיש לשפר את מעמד הפיוטים ואת היחס אליהם על ידי לימודם בדרך נאותה, שכן יש בדבר זה כדי לסייע לכוונה בתפילה.⁴¹ המלמד פיוט למי שאינו "קורא אידאלי" יתמקד בלימוד הביאורים הנחוצים להבנת הפיוט, ויציין את הרעיונות המרכזיים שבכל אחד מבתי, ולא יתמקד ברמזים לפסוקי המקרא שמהווים קישוט בלבד.⁴²

ג. בין אדם לחברו בבית כנסת

ניתן לשפר את התפילה על ידי התנהגותם המתחשבת של באי בית הכנסת זה לזה. במקום אחד שרטט מ"א דמות של מתפלל המתנהג בצורה יוצאת דופן ואינו מתחשב בשכניו, וכך כתב:⁴³

בבתי הכנסת ובבתי המדרש שלנו חזון נפרץ הוא נער או אברך המנדנד גופו בתפילתו, או המרים קולו בלימודו, או המנענע את השולחן או הכיסא שלידו וכיו"ב — ואינו נותן דעתו כלל, שיש בכל אלה כדי להפריע או להכעיס אדם אחר, אולי זקן ממנו, אולי רגיש ממנו, אולי אף גדול ממנו בתורה ובחכמה ובצדקות.

תופעה נפוצה יותר היא שיחות חולין בבית הכנסת, ואלה בדרך כלל מפריעות לא רק למשוחחים אלא גם לשכניהם. כך תיאר מ"א בית כנסת אחד בניו יורק:⁴⁴

בית הכנסת היה מלא אנשים ונשים (במנחה) שכן בשבת אחרי הצהרים יש

41 ארנד, "הערות" (לעיל, הערה 7), עמ' 59 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 181).

42 ארנד, "שיעור" (לעיל, הערה 40), עמ' 64–67. מ"א העביר לעתים בבית הכנסת שיעור בנושא הפיוט. כך, למשל, במשך שנים אחדות לימד את אחת הקינות הנאמרות בתשעה באב בבוקר, בסמוך לאמירתה. הוא גם הקדיש מאמרים לביאור פיוטים וניתוחם; ראה מאמרו "שיעור", הנ"ל, ומאמרו "במעבדתו" (לעיל, הערה 39), עמ' 261–268.

43 ארנד, חינוך (לעיל, הערה 9), עמ' 67. ראה גם להלן, נספח ג סעיף ג.

44 מכתב אליי, מוצאי שבת נח תשל"ט.

לבני הקהילה הזאת שעורים והרצאות, וסעודה שלישית ועוד! הכל טוב ויפה. אך הפטפוטים בזמן התפילה כל כך נוראים (למרות כמה דפיקות על השלחן של הגבאי), שבלי נדר לא אכנס עוד פעם לבית כנסת זה! בירושלים עוד לא ראיתי פטפוט כזה בשום מקום. ואין אני רוצה לכתוב, מה חשבתי על היהודים האלה, כשהתפללתי עמהם.⁴⁵

ולעומת מקרים של חוסר התחשבות, לעתים דווקא התערבות המתפללים איש בתפילת רעהו, מתוך צדקות כביכול, מביאה לידי קלקול. כך מספר מ"א על מקרה שראה פעם:⁴⁶

אברך ישראלי עלה לתורה ובראשו כיפה סרוגה: מישוהו התקרב אליו מאחור ותחב לראשו מגבעת שחורה גדולה שבה נראה מגוחך. הריח: הידור בדין הכתוב בספרי הלכה, אלא שרבים סבורים שאין הוא נוהג כחובה במציאות ימינו, שבה יש מנהגי לבוש שונים במקצת. ההפסד: גרימת עלבון ותסכול למי שאינו אלא אורח במקום, ושהוא גם בן תורה אמיתי.

דרך נוספת לשיפור יחסי המתפללים זה לזה היא צמצום הפערים בין המעמדות. מ"א סיפר על מקרה שאירע בילדותו בבית הכנסת בפרנקפורט. לקראת ימים נוראים מכרו גורלות; מי שרצה רכש גורל, ואם זכה בו יכול היה להתכבד בו או לכבד אחרים בתפקיד שרכש. בדרך כלל קנו הסוחרים העשירים את הגורלות, והם נהגו לכבד זה את זה במה שרכשו. לעניים לא הייתה האפשרות לקנות גורלות, והם לא יכלו לחלום שיעלו אי פעם לתורה בימים נוראים. פעם קנה אביו, ר' יצחק ארנד, גורל וזכה בעליית כהן לתורה בראש השנה. המשפחה התפלאה עליו, כי בדרך כלל לא קנה גורל ולא התערב בסוחרים. אביו לא היה כהן ואת העלייה שרכש בחר לתת, מבין כחמישים כהנים, דווקא לחייט פשוט ועני שישב באחת השורות בסוף בית הכנסת, ושלא יכול היה בעצמו לרכוש זאת. בפעולה זו ביקש למחות על המציאות של שני מעמדות, עשירים ועניים. פעילותו עשתה רושם רב, והייתה לכך השפעה חיובית.⁴⁷

45 אגב, בקשר לנימוס בין מתפללים, כאשר ראה מ"א שמישהו תפס את מקומו נהג להתיישב רחוק מאחור כדי לא להקים את היושב ולא לפגוע בו. וראה ר"ש אבינר (לעיל, הערה 28), סי' לג; תשובת ר"י זילברשטיין בתוך רא"י זילברשטיין, אבני חשן, ג, בני ברק, תשס"א, עמ' תטז.

46 מ' ארנד, "אלימות לשם שמים והחינוך לתשובה ממנה", פרשנות המקרא והוראתו (לעיל, הערה 14), עמ' 260.

47 על מכירת הגורלות ראה להלן, נספח ב סעיפים 15–18, 22, וכן: צימר (לעיל, הערה 2), עמ' 25. על פער המעמדות ראה גם צימר (שם), עמ' 37. בשולי הדברים נציג את דעת מ"א בנוגע לשאלה של בין אדם לחברו בבית כנסת. משפחה ביקשה להצטרף לבית כנסת אחד. היו שסברו שאין לקבלה, כי היא עלולה ליצור מהומות בדיונים ובישיבות. לכשנשאל על כך השיב מ"א שאין למנוע מאדם הרוצה להצטרף לבית כנסת, אך יש להתנות את הצטרפותו בכך שלא יעורר מהומות בעתיד.

ד. קריאת התורה

מ"א סבר שראוי שהמתפללים יכירו את עולם קריאת התורה כהלכתה, על פי הניקוד והטעמים. השקפתו הייתה שידיעת הקריאה מביאה לבקיות בלשון המקרא, דבר שתורם להבנת המקרא ומקל על הלימוד. הוא הקדיש מאמר להבהרת כוחם הפרשני של הטעמים, ובפתח דבריו כתב שהם מופנים למורי התנ"ך, אך הוא מקווה שגם המתפללים העוקבים אחרי קריאת התורה בבית הכנסת יפיקו מהם תועלת, שכן מדובר בנושא "שכלל שהוא מתוחכם ומעניין, כן הוא מוזנח ונעזב".⁴⁸ זאת ועוד: לדעתו גם בבית הספר יש מקום לאימון הקריאה בתנ"ך לפי הטעמים והלחנים הנהוגים בעדות השונות, ויפה שגם הבנות תדענה לקרוא לפי הטעמים ובניגון, אע"פ שאין הן קוראות "בציבור".⁴⁹ מ"א הציע שבעלי קריאה צעירים ייבחנו אצל מומחה יום לפני ערב שבת כדי שיעמיד אותם על שגיאותיהם כשיש עוד אפשרות לתקן אותן.⁵⁰ אשר לדרך קריאת התורה: מ"א הסתייג מהנהוג להדגיש יותר מדי את הדגש

48 ארנד, יסודות (לעיל, הערה 25), עמ' 93. על מעמדו הנמוך של לימוד הקריאה בתורה סיפר לי מ"א כי ר"מ באחת הישיבות ביקש ממנו ללמד את בנו לקרוא את פרשת בר המצווה. שאל אותו מ"א: מדוע אינך פונה לאחד מבחורי הישיבה שילמד אותו? הרב השיבו: איני רוצה לבטל את הבחורים מתורה. השווה לדברי ר' י"ע מהטוב, כסאות לבית דוד, וירונה, ת"ק, צד ע"ב, על דלות חכמי אשכנז בלשון: "חסרונם זה הוא לשלמותם, כדי שלא לכלות ימי שנותם בפסוק ודקדוק, ולא יאבדו זמנם על נגינת מזמור שיר ופרשת השבוע וחנן לנער להיות מפטיר בבניא בלי פנות לשקוד על העיון". כך כתב רמ"מ שניאורסאהן, מובא בתוך: י"י הבלין (עורך), שיערי הלכה ומנהג: תשובות ובאורים בשלחן ערוך, ירושלים, תשנ"ג, או"ח, ח"ב, עמ' שיא, על בחור בר מצווה שהתכוון לקרוא את כל הפרשה: "בדורנו עשו העיקר טפל ולהיפך, ובוה גם שבתור הכנה לקבלת עול תורה ומצוות, וממעטים הלימוד היסודות והעיקרים, הלכות הצריכות בחיי היום יומים, ומחליפים זה בענינים שעל כל פנים אינם יסודיים". ראה גם רי"י הלבשרטס (מצאנז), "קריאת ההפטרות אי בעי בספר נביא על הקלף", מוריה, יד א-ב (תשמ"ה), עמ' מד. ולעומת זאת: ה' זנוורי (עורך), מקור נאמן (תשובות ר"מ מאוזן), א, בני ברק, תש"ע, סי' תרכה. על ההסתייגות במזרח אירופה מעיסוק בדקדוק ובמקרא ראה א' פרוש, "מבט אחר על חיי העברית ה'מתי", אלפיים, 13 (תשנ"ז), עמ' 65-106.

49 ארנד, יסודות (לעיל, הערה 25), עמ' 116, 126. במכתבו בצום גדליה תשמ"א אל י' קדרי, מחבר הספר ושננתם לבניך: לימוד טעמי המקרא, ירושלים, תשל"ט, הציע מ"א שיוכשרו מורים ללמד את תורת טעמי המקרא באמצעות ספרו, ושמונים ילמדו נושא זה כ-30 שעות לבנים וכ-18 שעות לבנות, ותהא בכך תרומה לחינוך הדתי של התלמידים, להשכלתם היהודית בכלל ולהבנת המקרא שלהם בפרט. מ"א היה בעל קריאה דייקן ועודדני להיכנס לעולם בעלי הקריאה וחינכני לעקוב אחרי קריאת התורה. להלן שיטות פדגוגיות שנקט: א. לפני שניגש לקרוא בתורה ביקש שאשים לב אם בקריאתו יש שגיאות בדקדוק או בטעמים. בדרך מבית הכנסת שאל אם מצאתי לו שגיאות, וציין מה השגיאות שמצא לעצמו. ב. הוא נהג לשאול אותי לפני הקריאה שאלה המצריכה האזנה לקריאה, כגון היכן בפרשה יש בפסוק אחד צמד מילים אחד חמש פעמים (במ' ח, יט); היכן יש טעם מיוחד (שלשלת, מרכא כפולה וכדו') או מהו הפסוק הקצר בפרשה.

50 להלן, נספח ג סעיף ז, וראה נספח א סעיף ז.

והמפיק, הע' והח', השווא הנע וכדומה, וראה בכך החמרה המביאה לקולא. כך לשונו בעניין זה:⁵¹

מה נאמר על בעל קריאה, המדייק בקריאתו דיוק מופלג ומקפיד על הגייה נכונה לא רק של כל דגש ומפיק ושל כל שווא נע, אלא גם של כל ח', ע', ט', צ' וק', ואינו מודע, ואולי אף אינו חש כלל, שבהגייה מאולצת זו הוא טורד — או מבדר — את קהל השומעים, ומתוך כך מסיח דעתם מתוכן הפרשה ואולי גם מעצם הכוונה לצאת ידי חובתם לשמוע קריאת התורה?

חתימה

הפעילות למען שיפור התפילה ודיוקה בבית הכנסת מבוצעת בדרך כלל על ידי רבנים ופוסקי הלכה. ואולם לעתים היו אלו דווקא בעלי בתים שהתמצאו בתולדות עולם התפילה וביקשו לשפרה שפעלו באופן אינטנסיבי לא פחות לעיצובו ולתיקונו של עולם המנהג והתפילה בבית הכנסת. אישים אלו, ניתן לחלק לשני סוגים עיקריים: עם הסוג הראשון נמנים אנשים פעלתנים החברים בוועדי בית הכנסת, משמיעים את דעותיהם בצורה תדירה, ולעתים אף תקיפה, ונאבקים עליהן על מנת שהתפילה וסדריה ישתפרו בכיוון הנראה להם. דוגמה לאישים מסוג זה היא המלומד ד"ר אברהם ברלינר (1833–1915), ששימש מורה בסמינר שייסד הרב עזריאל הילדסהימר בברלין והיה חבר בקהילת "עדת ישראל" של הרב הילדסהימר בברלין. ברלינר היה בקיא בעולם התפילה, וכתב מחקרים על התפילה ומנהגיה.⁵² הדמות הדומיננטית ב"עדת ישראל" לא הייתה הרב הילדסהימר אלא ברלינר. הוא שימש יושב ראש ועד בית הכנסת, והיה אחראי על קביעת נוסח התפילה ועל מנהגי בית הכנסת ותקנותיו. פעילותו והשפעתו בבית הכנסת הייתה רבה ביותר, והחלטותיו נתקבלו ללא עוררין.⁵³ עם הסוג השני של בעלי בתים המומחים לתפילה נמנים אלה שאינם מביעים בפומבי דעה ברורה על סדרי התפילה ומנהגיה, ואינם פעילים בוועד כלשהו, אף שיש להם מגוון עצות והדרכות שלדעתם ראוי היה לנקוט בהן כדי לשפר את התפילה. מ"א היה שייך לסוג זה של בעלי בתים. במשך השנים הביע דעתו על אודות עולם התפילה

51 ארנד, חינוך (לעיל, הערה 9), עמ' 65.

52 ראה א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים, תשכ"ט; הנ"ל, ששה חדשים באיטליה, ירושלים, תש"ה, עמ' כט–מ.

53 ראה י' וולפסברג, "אברהם ברלינר", בתוך: ברלינר, כתבים (לעיל, הערה 52), עמ' XII–X; י' לוי, "זכרונות נעורים מק"ק 'עדת ישראל' בברלין", המעין, ד, ד (תשכ"ד), עמ' 11–13, ובעיקר עמ' 12.

וקריאת התורה, בנושאים כמו חינוך הנוער לתפילה, דרכי הוראתה ועצות לשיפורה. את דעתו הביע במעט מאמרים קצרים, או בדברים שכתב דרך אגב בחיבוריו האחרים, או בדברים שאמר למקורביו. לעומת זאת בבתי הכנסת שבהם התפלל כמעט לא חיווה דעתו על התפילה וסדריה אלא כשנתבקש, ואלה התנהלו על פי הוראות הרב והגבאים.

ניתן למיין את הצעותיו של מ"א לשיפור סדרי התפילה ובית הכנסת לפי מידת הזיקה שלהן למנהגי ילדותו בפרנקפורט. יש מנהגים שמ"א עצמו ציין שנהגו בגרמניה. כך, למשל, כשהציע לשלב סיפור הקשור לתפילה במהלך התפילה סיפר שמורה בבית ספרו נהג כך בעקבות מקרה שאירע לילד בכתה.⁵⁴ יש נושאים שמ"א נטה אליהם אשר ניתן להעריך שמקורם במה שראה בילדותו. לדוגמה: היזקקותו לעולם הפיוט הושפעה מילדותו בפרנקפורט, שם הקפידו לומר פיוטים לאורך השנה, בניגוד למנהג במדינת ישראל שבה כמעט אין נאמרים פיוטים בבתי כנסת אשכנזיים.⁵⁵ בנושא זה השפיעו עליו גם מוריו בילדותו.⁵⁶ לעומת אלה יש הצעות שמ"א הציע לשיפור עולם בית הכנסת אשר אינן קשורות למנהגי ילדותו או שלא נהגו בפרנקפורט. כאלה, למשל, הם דבריו בעניין דוגמה אישית או תכניות הלימודים שהציע להוראת הסידור. גם דבריו נגד ריבוי אמירת "מי שברך" לחולים אינם קשורים למנהגי ילדותו אלא מדובר בנוהג

54 גם בהצעתו להגהת הפרשה על ידי נערים קודם לקריאה בתורה ציין שהגהת הפרשה נהגה בגרמניה, ראה להלן, הערה 64. אף הצעתו שבעלי קריאה צעירים ייבחנו אצל מומחה לפני שבת נהגה בבית הכנסת שלו בילדותו כפי שהעיד, ראה נספח א סעיף ז. נושא נוסף שציין בו מקרה שאירע בילדותו בפרנקפורט הוא פער המעמדות שהובא לעיל, ליד הערה 47.

55 ראה דבריו המובאים לעיל, הערה 39. גם נטייתו לעולם בעלי הקריאה נבעה, לצד השקפתו על תרומתה ללימוד, גם מכך שהוא למד בגיל צעיר ביותר לקרוא בתורה. זאת ועוד: בגרמניה בכלל, ובבתי כנסת גדולים בה כ"קהל עדת ישורון" בפרט, החשיבו מאוד את הדיוק, ובכלל זה דיוק בסדרי בית הכנסת ובקריאה בתורה. גם דבריו על חשיבות אמירת התפילה במדויק מצד הקהל ומצד שליח הציבור שורשם מאותו מקום. בתארו את מ' ברויאר כשליח ציבור (לעיל, ליד הערה 31) ציין מ"א את השפעת פיסחוביץ, החזן של קהל עדת ישורון, עליו. יש לציין גם את לימוד הלשון העברית באוניברסיטה שתרם להקפדתו על לשון התפילה. ולבסוף: גם לדעתו שראוי לצמצם בקדישים יש שורשים בפרנקפורט, ראה לעיל הערה 20.

56 אחיו דוד נהג לעיין בפיוטים לפני החגים כדי שיבין את שהוא מתפלל, וראה לעיל, הערה 33. מ"א סיפר עליו (כתב יד, תשנ"ו): "הוא אשר הכניס אותי לעולם התפילה והפיוט והראני, כשהייתי אולי בן חמש, את הקינה 'איכה אצת' שיש בה א"ב מחומש, ואת יתרו פיוטי הקליר המשוכללים בתחכומם, גם את פיוטי אשכנז, כגון הסליחה 'תא שמע מרא דעלמא' מאת ר' אפרים ברבי יעקב ועוד כהנה וכהנה יוצרות ואופנים וזולתות, סליחות וקינות". מורו ר"ש שפייער עיין וחקר רבות בפיוטים. להלן מקצת מחקריו: S. Speier, "Critical Remarks on the Text of the Additional Portion for Sabbath Hagadol According to the Ashkenazic Ritual", *JQR*, XXXVIII (1948), pp. 461–468; ש' שפייער, "לחקר הפיוט", ארץ ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 210–212; הנ"ל, "הקינה 'אז בבית שבינו'", סיני, סג (תשכ"ח), עמ' נ–נה.

שהתחדש סביב שנות ה-90 של המאה העשרים.⁵⁷ זאת ועוד: יש מנהגים שמ"א זכר מילדותו אך הוא מעולם לא הציע להנהיגם במדינת ישראל.⁵⁸ לאור כל זאת ברור שפעילותו של מ"א לשיפור סדרי התפילה לא באה מתוך רצון נוסטלגי כלשהו להנחיל או לשמר במדינת ישראל את מנהגי פרנקפורט. הוא לא היה מאלה שבהגיעם לארץ ישראל ביקשו להנהיג תפילה שתשמר ותשחזר את המנהגים, הניגונים והמסורות שעליהם גדלו בילדותם בגולה, כפי שהיה מצוי אצל לא מעט מהגרים, וביתר שאת אצל מקצת עולי גרמניה לישראל בשנות ה-30 של המאה העשרים.⁵⁹ מ"א זכר את דגם המופת של בית הכנסת המהודר "קהל עדת ישורון" שבו התפלל בילדותו, אך רק מקצת הצעותיו לשיפור עולם בית הכנסת הושפעו מדגם זה. פעילותו נבעה מתוך רצון לשפר את המציאות שעמדה לנגד עיניו בבתי הכנסת במדינת ישראל ומתוך תפקידו כמורה המבקש לקרב את תלמידיו לעולם התפילה.

נספח א

ממנהגי בית הכנסת "קהל עדת ישורון" בפרנקפורט

להלן מעט מנהגים שמ"א העיד עליהם לעת זקנתו כי נהגו על פיהם בבית הכנסת "קהל עדת ישורון" בפרנקפורט בהיותו ילד, בשנות השלושים של המאה העשרים.⁶⁰ רוב המנהגים מלמדים על תשומת הלב הרבה שניתנה שם לתפילה ולמוסד בית הכנסת. א. הש"ץ היה מתעטף בטלית אף בתפילת מנחה וערבית.⁶¹ ב. אמרו "משיב הרוח ומוריד הגשם" בקמץ בגימל.⁶²

57 ראה לעיל ליד הערה 21. גם דבריו שיש לטפח בני נוער לקרוא בתורה שונים ממנהג פרנקפורט, שם היה בעל קריאה קבוע ונער בר מצווה קרא רק שלושה קטעים מהפרשה. ראה גם דבריו בעניין מנהגי הלבוש כיום, ליד הערה 46.

58 כגון רוב סעיפי נספח א להלן.

59 עולים אלה ייסדו בתי כנסת בכמה מקומות ברחבי הארץ שרוב חבריהם היו ממוצא גרמני. בתי הכנסת היו שונים לעתים זה מזה בצבינום הפוליטי, אך המשותף לדור המייסדים שלהם היה הרצון להתפלל בבית כנסת הפועל לפי הסדרים והנהלים שהיו קיימים בגרמניה. על בתי כנסת אלה ראה מ' ששר, "כחלום יעוף": תרומת יהודי גרמניה לחיים הדתיים בארץ ישראל, ירושלים, 1997, עמ' 77–104. על זיקת עולי גרמניה למורשתם וזהותם כיהודים-גרמנים ראה המאמרים במדור "זהות מהגרת" בתוך: מ' צימרמן ו' חותם (עורכים), בין המולדות: היקפים במחזוריותהם, ירושלים, תשס"ו, עמ' 89–125.

60 חלק מהמנהגים האלה בירר ר"ז הלוי דינר אצל מ"א. מנהגים יד, טז, כב, נודעו לי מאִחיו של מ"א. מנהגים נוספים שמ"א ציין הובאו בגוף המאמר, בעיקר בראשו.

61 בתקנון (להלן, נספח ב), סעיף 14, נקבע שש"צ או אומר קדיש חייב ללבוש טלית. ראה רש"ז גייגר, דברי קהלת, פרנקפורט, תרכ"ב, עמ' 37; ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בני ברק, תשנ"ה, עמ' 117–118.

62 ראה ח' קרויס, מכלכל חיים בחדר, ירושלים, תשמ"ב, פרק א.

ג. יום יום אמרו מזמור פ"ג כחלק מתפילת הקבע.⁶³ כאשר התחילו בשנת תרצ"ח המאסרים השרירותיים והשילוחים למחנות הריכוז דכאו ובוכנוולד אמרו מזמור קמ"ב.

ד. בכל ערב שבת ויום טוב היה סופר הסת"ם של הקהילה בודק את סדר הקריאה בספר התורה ומוודא שאין שום פסול, ובמקרה הצורך היה מתקן.⁶⁴

ה. בכל ערב שבת ויום טוב הדליקו בבית הכנסת נרות גדולים והם דלקו עד לאחר סיום תפילת שחרית ומוסף.⁶⁵

ו. בשבת וביום טוב שימשו כבעלי תפילה רק החזנים הקבועים, ולא הירשו לבעלי יארציט וכדומה לשמש כשליח ציבור.⁶⁶ אם החזן הקבוע לא יכול היה לשמש שליח ציבור מסיבה כל שהיא, היה ממלא את מקומו חזן מסוים קבוע.

ז. נער בר מצווה קרא בשבת שלוש פרשיות מהפרשה ואת ההפטרות. לפני שבת היה עליו לקרוא בתורה בבית הכנסת בנוכחות בעל הקריאה שבחן אם הוא מוכן לקריאה.⁶⁷

ח. בבית הכנסת התקיימו בשבת שני מניינים לתפילת מנחה, הראשון בשעה אחת בצהריים – למנחה גדולה, והשני למנחה קטנה. המניין העיקרי היה המניין של מנחה גדולה, ומיד אחריו הלכו המתפללים לביתם לאכול את סעודת השבת.⁶⁸

63 מכתב למר יהודה שפירא, ז' אב תשס"ו. ראה דברי קהלת (לעיל, הערה 61), עמ' 36.

64 השווה ארנד, "הערות" (לעיל, הערה 7), עמ' 59 (=פרקי חינוך והוראה, עמ' 181): "בקהילות אשכנז מסוימות נהוג היה... שמדי שבוע בשבוע יוטל על סופר סת"ם או על אדם אחר המומחה לכך להגיה בספר התורה, שבו יקראו בשבת הקרובה, את פרשת השבוע. וזאת כדי למנוע... את טרחת הצבור הכרוכה בגילוי שגיאה... בספר התורה בשעת הקריאה בציבור". נוהג זה הנהיג ר"מ (חת"ם) סופר בקהילתו, ראה דבריו בתוך זר סופרים, ירושלים, תשמ"ה, עמ' ל. ר"מ מאוזן מסר לי כי כך נהגו גם בתוניס ובג'רבה. ר"ח קניבסקי כתב לי: "החזון אי"ש ביקש שבבית הכנסת שלו יבדקו את הפרשה כל שבוע", וראה ר"י אלנקוה, דרך התורה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 105. פרופ' משה בר-אשר סיפר לי שבעת שלמד ב"חדר" בעיירה קצר א-סוק שבדרום-מזרח מרוקו היה מורו, הרב רחמים לעסרי, קורא מדי יום ששי בצהריים בספר התורה את הפרשה לבדוק שאין שגיאות בספר, והיה מבקש מהילדים לבדוק שאינו שוגה בטעמים או בקריאת המילים.

65 מ"א העיד שבילדותו היו שסיפרו שהשמש הגוי כיבה את הנרות בסיום תפילת ערבית והדליקם שוב בבוקר. ראה ב"י טויסיג וי' גולדהבר, מנהגי הקהילות, א, ירושלים, תשס"ה, עמ' קיא-קכג, ובעיקר עמ' קכא.

66 בתקנון בית הכנסת (להלן, נספח ב), סעיף 33, נקבע שאבל לא יהיה ש"צ, אך בעל יארציט על אחד מהוריו שמסוגל להתפלל כחזן יוכל באישור הוועד להיות ש"צ בימי חול, פרט לימים מסוימים בשנה.

67 מתוך דרשה בכתב יד, וראה לעיל, ליד הערה 50. בתקנון (להלן, נספח ב), סעיף 22, כתוב שנער בר מצווה צריך לעבור מבחן אצל בעל הקריאה. על הקריאה המצומצמת של בר המצווה ראה גם צימר (לעיל, הערה 2), עמ' 19.

68 מ"א הוסיף כי הסעודה שאכלו לאחר תפילת מוסף הייתה סעודה קצרה ואכלו בה רק חלה, עוגה וכוס קפה, וסעודת השבת העיקרית הייתה דווקא סעודה שלישית שאכלוה מיד לאחר מנחה

- ט. בתפילת מנחה של שבת ניגן הש"ץ בקול "ואני תפילתי" וגו',⁶⁹ והקהל אמר עמו בלחש. בתפילה זו היו העולים לתורה, וכן המכובדים בהגבהה וגלילה ושאר הכיבודים לס"ת, מתעטפים בטלית, ולא הסירו אותה עד אחר קדושה וברכת "הא-ל הקדוש".⁷⁰
- י. בערבית של יום טוב היה הש"ץ מתעטף בטלית מיוחדת של משי, בצבע לבן עם פסים כחולים.
- יא. הכהנים עלו לדוכן כשהם נעולים נעל מיוחדת של בד או גומי בלי רצועות קשירה, והקפידו שלא לעלות לדוכן בגרביים בלבד.⁷¹
- יב. בימי בין המצרים, בחצות היום היו האבות עם ילדיהם יושבים על הארץ ואומרים ביחד סדר "תיקון חצות",⁷² וכך עשו גם אם היו באמצע טיול עם כל החברים. הפטרת שבת חזון נקראה כולה בניגון איכה.⁷³
- יג. בשבת חזון נהגו המתפללים ללבוש בגדי שבת, אך בגד אחד היה של חול להראות אבלות: יש שחבשו כובע של חול, ויש שענדו עניבה של חול.⁷⁴
- יד. בתשעה באב קראו בשחרית בתורה "כי תוליד" בלא ניגון כלל.⁷⁵
- טו. בחודש אלול תקעו בשופר שלוש פעמים תשר"ת, הן לאחר תפילת שחרית והן לאחר תפילת ערבית, מלבד ערבית של מוצאי שבתות שבה לא תקעו.⁷⁶
- טז. חלק מהנשים היו מגיעות בימי הסליחות לאמירת סליחות ולתפילת שחרית.⁷⁷
- יז. סדר "התרת נדרים" נערך בערב יום כיפור ולא בערב ראש השנה.⁷⁸
- יח. כשהתעטפו בליל כל נדרי בטליתות, הקפידו רבים – תלמידי חכמים, גבאים ושועים – לברך בקול על הטלית ולהדגיש "להתעטף בציצית" (ולא: בציצית).⁷⁹

גדולה. בעל הקריאה במנחה גדולה היה ר' משה ברויאר, בנו של רב הקהילה, הרב שלמה זלמן ברויאר (תר"י–תרפ"ו).

- 69 ראה דברי קהלת (לעיל, הערה 61), עמ' 77.
- 70 ראה לעיל, הערה 61, וראה המבורגר (לעיל, הערה 61), עמ' 130–134.
- 71 בתקנון (להלן, נספח ב), סעיף 24, נקבע שהכהנים חייבים לעלות לדוכן בנעליים מתאימות.
- 72 ראה ר"ע יוסף, חזון עובדיה: ארבע תעניות, ירושלים, תשס"ז, עמ' קכח–קכט.
- 73 מכתב אליי, ערב שבת נחמו תשמ"ז, והשווה דברי קהלת (לעיל, הערה 61), עמ' 92. לעומת זאת ראה ר"י קאשמן סגל, נוהג כצאן יוסף, תל-אביב, תשכ"ט, עמ' רמז.
- 74 על שינוי הבגד בפרנקפורט בשבת חזון ראה ר"מ סופר, שו"ת חתם סופר, או"ח, א, ירושלים, תשל"ב, סוף סי' קנח.
- 75 על מנהג זה העיד ר' דוד ארנד, אחי מ"א, כפי שמסר לי בנו, ר' יצחק, וראה מנהגים דק"ק וורמיישא לר' יוזפא שמש, מהדורת ב"ש המבורגר וי' זימר, א, ירושלים, תשמ"ח, עמ' קכה.
- 76 ראה דברי קהלת (לעיל, הערה 61), עמ' 120.
- 77 מנהג זה שמעתי מדודתי, אחות מ"א, גב' חנה לוי.
- 78 ראה ג' צינער, נטעי גבריאל: הלכות יום הכיפורים, ירושלים, תשס"א, עמ' קב.
- 79 ראה מבוא לסדור מה"ר שבתי סופר מפרעמישלא, בלטימור, תשס"ב, עמ' ס–סא; טויסיג וגולדהבר (לעיל, הערה 65), עמ' רכז–רלה.

יט. בשמחת תורה ערכו הקפות ואמרו פיוטים, אך לא היו ריקודים. רק לאחר קריאת התורה היו שני "המושכים בחבל" ("Strippenzieher") קופצים זה לקראת זה על הבימה כשספרי התורה בידיהם, עד שהספרים נגעו זה בזה שוב ושוב; ולכך קראו "ריקודים".⁸⁰

כ. בשמחת תורה אמר החזן את הקדיש השלם שלאחר תפילת העמידה כשהוא משלב בו ניגונים מהקדישים של כל חגי השנה לשם הגברת השמחה.⁸¹

כא. מעמד הדלקת נרות חנוכה היה מרשים וחגיגי במיוחד. בית הכנסת היה מלא מפה לפה, אנשים נשים וטף, שבאו לחזות בפרסומי ניסא ברוב עם. החזן הראשי עלה לימין ארון הקודש עטוף בטלית, ובירך את הברכות בקול רם ובניגון מיוחד.⁸² לאחר ההדלקה שרו "מעוז צור", ולאחר מכן התפללו תפילת ערבית.

כב. בתענית אסתר קראו במנחה בתורה את הפסוק "וראה כל העם... עושה עמך" במנגינה של מגילת אסתר.⁸³

נספח ב

תקנון בית הכנסת "קהל עדת ישורון" בפרנקפורט

כשהוקם בית הכנסת החדש של קהילת "קהל עדת ישורון" בפרנקפורט, בשנת 1907, ניסח ועד בית הכנסת בתיאום עם הרב שלמה זלמן ברויאר תקנון חדש לקהילה.

80 מ"א סיפר שבשנה האחרונה, 1938, ערכה קבוצת בחורי "ישיבת הרב ברויאר", שהייתה סמוכה לבית הכנסת, ריקודים בבית הכנסת אחרי תפילת מוסף, והשמש מיחה בהם. חלק מהקהל הצטרף לריקודים וחלק התרעם על השינוי במנהג, והרב ד"ר יוסף ברויאר (תרמ"ב-תש"מ), ראש הישיבה, דיבר במנחה גדולה בישיבה בחריפות נגד ביזיון בית הכנסת שבדבר. אולם קורצווייל (לעיל, הערה 2), עמ' 282-283, שיבח את ההקפות המאופקות ואת טקסי החגים של קהילה זו, וקבע: "ידעה יהדות זו להתעלות לדבקות דתית, תרבותית, גלומה, מרוסנת, שחמימותה אמנם היתה עצורה, אבל לא פחות כנה ואמיתית מזו הגלויה, המתפרצת והמשתפכת, של יהדות אירופה המזרחית". בכיוון דומה נקט גם מורי ר"י עמיטל ברב שיח על "משמעותה של משנת הראי"ה לדורנו", עלון שבות: בוגרים, ח (תשנ"ו), עמ' 18: "לכל דור יש את הדרך שלו להתייחס לדברים. סיפר לי פעם ייקה אחד שבפרנקפורט עושים חזרות לקראת הקפות שמחת תורה, כי הכל שם טקסי, ומי שנושא את ספר התורה צריך לבוא עם יהלום ועם פראק ועם צילינדר... הייתי אז יותר צעיר ואני זוכר שצחקתי, מה, הם יודעים לשמוח?! והנה פעם אחת שמעתי את השכן שלי ז"ל, שהיה גאליציאנער ייקה, דיבר עם חברו על ההקפות בשמחת תורה בפרנקפורט והתרגש עד כדי דמעות. פתאום גיליתי שלכל אחד יש דרך משלו להביע את רגשותיו".

81 ראה גם צימר (לעיל, הערה 2), עמ' 36. על החלפת ניגונים בשמחת תורה ראה א' ארנד, "דרכי שמחה מיוחדות בשמחת תורה", דף שבועי, 779 (סוכות ושמחת תורה תשס"ט).

82 השווה הזכרונות שציטט המבורגר (לעיל, הערה 2), עמ' רסב: "תפילתו (=של פיסחוביץ) היתה פשוט נפלאה, במיוחד בימי החנוכה, באו אנשים מכל עבר, בכוונה גדולה וברגש עמוק, להאזין לברכות נר חנוכה שלו", וראה הצילום אצל קרוסקל (לעיל, הערה 2), עמ' 109.

83 על מנהג זה העיד ר' דוד ארנד, אחי מ"א, כפי ששמעתי מבנו, ר' יצחק. ראה מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 75), עמ' רנה; דברי קהלת (לעיל, הערה 61), עמ' 419.

התקנון נדפס בחוברת בת עשרה עמודים והופץ בין המתפללים.⁸⁴ עותק יחיד שלו נשתמר בבית הספרים הלאומי בירושלים. התקנון כתוב בגרמנית (גותית), מנוסח בלשון קצרה והוא כולל הדרכות לגבי התנהגות המתפללים, דרך הופעתם, בעלי התפקידים, אבלים, תרומות, ועוד. תוכנו מעיד על שאיפת מנסחיו לסדר מופתי ולביצוע אסתטי של התפילה. משום כך, למשל, נקבע שכשיש ישראלים באותה רמת חיוב לעלות לתורה — אם אפשר קוראים לישראלים לפי מספר השנים שהם נשואים (סעיף 20), או בהוראה שרק לראשי הוועד מותר לומר "ישר כוח" לכהנים (סעיף 25). אין בתקנון התייחסות לנוסח התפילה. רבים מסעיפי התקנון נקבעו ונתעצבו על ידי רש"ר הירש, מייסד הקהילה, כשני דורות קודם.⁸⁵ פעילותו של רש"ר הירש לשיפור האסתטיקה והצורה החיצונית של התפילה נבעה מצד אחד מתוך מגמה להיענות לדרישות העולם המודרני, ומצד שני מתוך מאבק נגד הרפורמה.⁸⁶ להלן תרגום התקנון.

תקנון בית הכנסת של הקהילה הפורשת בפרנקפורט

הקדמה

מחמת המעבר לבית הכנסת החדש אנו מרעננים את נוסח התקנות שלו, והוא יוצא לאור מטעם הוועד בתיאום עם הרב⁸⁷ ומוצג לציבור. אין צורך להוסיף שמצפים שכל המבקרים בבית הכנסת יעשו מאמצים לקיים את התקנון.

פרנקפורט ע"נ מיין, י"ט אלול 5667 [=תרס"ז], 29 באוגוסט 1907
ועד בית הכנסת

א. תקנות כלליות

1. מצפים ממבקרי בית הכנסת שיתחשבו בקדושת המקום, ויגיעו בשקט למקומותיהם וגם יצאו מבית הכנסת בשקט בסיום התפילה.⁸⁸

84 שם החוברת: *Synagogen-Ordnung für die Gemeinde Synagoge der Israelitischen Religionsgesellschaft in Frankfurt am Main, Frankfurt a.M., 1907*.

85 השווה סעיפים 1, 2, 4, 9, 10 בתקנון זה להדרכת רש"ר הירש המפורטת בשמש מרפא (לעיל, הערה 20), עמ' שס. פטוחובסקי פרסם חמישה סעיפים מתקנון בית הכנסת של הירש שנתחבר בשנת 1874, ראה J.J. Petuchowski, *Prayerbook Reform in Europe: The Liturgy of European Judaism*, New York, 1968, pp. 123–124. נוסח הסעיפים ומספורם (1, 2, 10, 12, 25) זהה לנוסח הסעיפים ומספורם בתקנון המוצג להלן.

86 ראה פטוחובסקי (הערה קודמת), עמ' 123; מ' ברויאר, עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871–1918, ירושלים, תשנ"א, עמ' 54.

87 רש"ז ברויאר, הנזכר לעיל, הערה 68.

88 השווה לתקנון בית הכנסת בווינה משנת 1826, בתוך א' ארנד, "תקנות בתי הכנסת בדורות האחרונים", כנישתא, ג (תשס"ז), עמ' ע.

2. אין לשוחח או להתקהל אפילו בחדרים הסמוכים לבית הכנסת מתחילת התפילה עד סופה.
3. החלפת בגדים וסרגניז [קיטל]⁸⁹ בראש השנה וביום כיפור ונעליים ביום כיפור ובתשעה באב וכהנים החולצים נעליים לדוכן, כל אלה יהיו רק במקום מיוחד לכך בבית הכנסת.
4. אין להביא ילדים מתחת לגיל חמש,⁹⁰ חוץ מבנים הבאים למסור את הווימפל.⁹¹
5. אין להיכנס בלי כיסוי ראש לבית הכנסת לצורך השתתפות בתפילה או בחגיגות, פרט לילדות.
6. בתשעה באב אין להביא כריות או שרפרפים פרטיים לבית הכנסת. ועד בית הכנסת דואג לספק מושבים מתאימים לצורך התפילה.
7. הבא ביום כיפור ובתשעה באב צריך לדאוג להנעלה מתאימה בהתאם להלכה, ורק מי שדואג להנעלה מתאימה יכול לקבל כיבוד. בעלי בתים בראש השנה וביום כיפור אחרי שנה ראשונה של נישואין רשאים לקבל כיבודים רק עם סרגניז.⁹²

ב. מקומות ישיבה בבית הכנסת

8. מקומות ישיבה בבית הכנסת אף פעם אינם נמכרים, אלא מושכרים לשנה אחת מראש חודש תשרי עד סוף חודש אלול. שכירת מקומות לגברים ולנשים מתבצעת רק פעם בשנה, מראש חודש אלול עד סופו. ההשכרה נמשכת לשנה נוספת אלא אם כן אחד הצדדים מודיע בכתב לפני ראש חודש אלול. התשלום הוא מראש. אדם שלא שילם, ניתן לאחר שתי הודעות להשכיר את מקומו לאדם אחר. אסור לשוכר להשכיר את מקומו. הוועד קובע את המחיר ויש לו הזכות לשנותו.
9. אם שכן מתלונן, אסור שבמקום אחד ישב יותר מאדם אחד בו בזמן, מבוגרים וילדים. גברים ונשים רשאים להיכנס רק לאגף שלהם בבית הכנסת. יוצא מכלל זה בסעיף 27.

89 הסרגניז (קיטל) הוא מעיל, חלוק לבן. למקור המילה "סרגניז" ראה י' ברילמן, מנהגי אמשטרדם, ירושלים, תשס"ב, עמ' פה.

90 מנהג הבאת קטן החל מגיל חמש נהג בפרנקפורט ובמקומות רבים בגרמניה. ראה ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ב, בני ברק, תש"ס, עמ' 525–526.

91 ווימפל היא המפה שבה עטפו תינוק בברית המילה, וכשגדל מעט הביאווה עמו לבית הכנסת לכריכת ספר התורה. בפרנקפורט התקיימה הבאת הווימפל כשהתינוק היה בן שנה. ראה המבורגר (לעיל, הערה 90), עמ' 516–518.

92 על לבשת סרגניז (קיטל) רק לאחר שנת נישואין ראה טויסיג וגולדהבר (לעיל, הערה 65), עמ' מג–מד.

ג. התפילות

10. התפילות וכל הקשור בהן צריכים להתקיים מתוך כבוד ראש, ויש למנוע כל דבר המפריע לכוונת המתפללים. בחזרת הש"ץ יש להימנע מלשיר יחד עם החזן, ובקריאת התורה אסור לקרוא בקול רם עם בעל הקריאה.
11. הפטרה יש לקרוא בקול רם.
12. רק לרב או לממלא מקומו או לגבאי מותר לתקן את החזן או את בעל הקריאה או את מי שעושה טעות בתפילה או בקריאת התורה.
13. התפילה לשלום המלכות "הנותן תשועה" בשבת נקראת על ידי הרב, ואם אינו — על ידי החזן, וה"מי שבירך" של "מתנת יד" בשלושה רגלים יאמר על ידי הרב, ואם אינו — על ידי ממלא מקומו. כל הנוכחים צריכים לעמוד בתפילות אלה, וכן בעת פתיחת הארון ובעת ההגבהה.

ד. כיבודים

14. הניגוש להיות חזן צריך להיות עם כובע מיוחד (Barette). לכל כיבוד — כולל חזן או אומר קדיש — חובה ללבוש טלית כפי שההלכה קובעת.
  15. כל המצוות [=כיבודים] נמכרות במכירה פומבית, חוץ מחיובים ולפי סעיף 19 ו-22 בתור הכרת הטוב למי שעשה משהו לבית הכנסת. המכירה תתקיים בסוף תפילת שחרית ביום חול לפני היום שצריכים לקבל את הכיבוד.
  16. אלה שזכו במצוות במכירה הפומבית חייבים להודיע לגבאי מיד למי הם מתכוונים לחלק את המצוות. אם הזוכה מאחר או אינו מגיע, על הגבאי לחלק את המצוות בשם הזוכה והזוכה חייב לשלם עבור המצוות גם אם חלוקת המצוות אינה תואמת את כוונותיו.
  17. מצוות שלא נמכרו ייתן הגבאי למי שירצה לפי כללי בית הכנסת.
  18. חיובים הזכאים לעלייה לתורה הם חברי הקהילה הבאים: א. חתן ביום חתונתו. ב. חתן בשבת לפני החתונה או אחריה. ג. קוואטר⁹³ — אם הברית מתקיימת בבית הכנסת, ורק אם בעל הברית הוא חבר הקהילה. ד. מי שחייב בברכת הגומל. ה. אדם שאשתו ילדה. ו. בן ביום היארציט של אחד ההורים. ז. בר מצווה.
- אם יש הרבה חיובים בו בזמן ואי אפשר לקרוא לכולם מטילים גורל. ביחס לא' וב': חתנים יכולים להיות לא חברי הקהילה, בתנאי שהם מתחתנים עם בת של חבר הקהילה. החיובים האלה חייבים להודיע לגבאים שמגיע להם החיוב לפני שמתקיימת המכירה הפומבית, ולא — הם ויתרו על כך. כל העולים לתורה בשבתות או בחגים צריכים ליתן תרומה לבית הכנסת לפי חשיבות העלייה.

93 קוואטר, Gavatter, סנדק. ראה גליקל: זכרונות 1691–1719 (מהדורת ח' טורניאנסקי), ירושלים, תשס"ו, עמ' 543 הע' 312.

19. המצוות הבאות אינן נמכרות במכירה פומבית: א. הגבהה בשמחת תורה. ב. גלילה במתנת יד. ג. הפטרה בשבת חזון וביום ראשון של שבועות. ד. חתן תורה. ה. חתן בראשית. לגבי א: מקבל זאת הגבאי הראשי. לגבי ב–ד מקבלם הרב או ממלא מקומו. לגבי ה מקבל חבר הוועד.
20. העלייה לתורה מתבצעת על ידי קריאת האדם בשמו. כשיש ישראלים באותה רמת חיוב אם אפשר קוראים לישראלים לפי מספר השנים שהם נשואים.
21. ביום חול מותר למוהל להיות חזן מ"אשרי" ו"ובא לציון" אם הוא חבר הקהילה.
22. בניי של חברי הקהילה וגם תלמידי בית הספר של הקהילה שהם כבר בני מצווה מותר להם לקרוא הסדרה [=הפרשה] וההפטרה. עליהם להודיע ארבעה עשר ימים לפני כן לוועד בית הכנסת, ועליהם לעבור מבחן של בעל הקריאה. אם יש יותר מבר מצווה אחד מחלקים את הסדרה ומטילים גורל על ההפטרה, ולהפטרה צריך ליתן תרומה.

ה. כהנים

23. ראש הוועד מחלק את הכיבוד של נטילת ידי הכהנים ללויים הנמצאים שהם חברי הקהילה.
24. הכהנים צריכים להתאמן שברכת הכהנים תיאמר בצורה מכובדת וכלי זיופים.⁹⁴ עליהם לעלות לדוכן בנעליים מתאימות על פי ההלכה. הקהל צריך להאזין לברכת הכהנים בשקט מוחלט ולענות אמן על שלושת הפסוקים בקול רם ביחד.
25. רק לגבאים הממונים מותר לומר "ישר כוח" לכהנים.

ו. נישואין

26. חתונות בבית הכנסת עורך רק הרב שבתפקיד, או ממלא מקומו בהסכמת הוועד. האישור להבאת ממלא מקום צריך להינתן לפחות שמונה ימים לפני החתונה.
27. בחתונות אין לשוכרי המקומות בבית הכנסת זכות על המקומות שלהם. השורות הקדמיות בעזרת הגברים הן למשפחת החתן והכלה. הגברים יושבים בצד ימין של בית הכנסת והנשים בצד שמאל, והנשים יכולות להיכנס רק עם כיסוי ראש. הוועד ידאג לארגון המקומות.
28. הוועד יקבע את דמי האירוע וההוצאות של החתונה כמו חימום ותאורה ועלויות אחרות. אסור להביא לבית הכנסת קישוטים מיוחדים.

ז. מתנות ועזבונות

29. ספרי תורה, כלי קודש וכלים אחרים ניתן למוסרם רק בתור מתנות לבית

94 כך היה המנהג בכמה בתי כנסת גדולים בגרמניה. ראה ברויאר (לעיל, הערה 86), עמ' 54.

הכנסת. הם יתקבלו כל עוד יש מקום וצורך בכך. הבקשה לתת מתנה צריכה להיעשות דרך הוועד והוא יחליט אם לקבל או לא.

30. מתנות ועזבונויות מתקבלים גם לבדק הבית. לקופה זו מגיעות גם תרומות שנודרים אלה שנדרו בברכת הגומל וחיובי יולדות.

31. התרומות הנאספות בקופת צדקה בבית הכנסת מתחלקות פעמיים בשנה: לפני פסח ולפני ראש השנה, שלישי לארץ ישראל ושני שלשים לעניים יהודים מקומיים.⁹⁵ החלוקה הזאת מתבצעת על ידי ועד הקהילה לפי ההחלטה שלהם.

32. בית כנסת מתחייב להדליק נר לשנת האבל או ביארציט אם מישוהו ישלם או מוריש כסף לכך. הוועד ידאג שהדברים האלה יתרחשו בזמן. למטרות אלה משתמשים רק בתאורת גז.

ח. אבלים

33. אבלים אינם יכולים לגשת בתור ש"ץ. אך הוועד רשאי לתת למישוהו להיות ש"ץ ביארציט על אחד ההורים, בתנאי שהוא חבר הקהילה ויש לו יכולת להתפלל כחזן והוא מודיע יום אחד מראש. למעט המקרים הבאים: בעשרת ימי תשובה יכול בעל היארציט להיות ש"ץ רק במעריב. בחול המועד, ראש חודש, שני חמישי ושני⁹⁶ וחנוכה רק במנחה ומעריב. בתענית ציבור רק במעריב. בפורים רק במנחה. בתשעה באב רק החזן הראשי יכול להיות ש"ץ.

34. יש לשלם תשלום מסוים כדי לרשום את שם הנפטר בספר הזיכרון של הקהילה.

ט. אדמיניסטרציה

35. באולם הכניסה של בית הכנסת יש מודעה ובה רשימת חברי הוועד. הוועד מנהל את בית הכנסת ובידו הסמכות והחובה לדאוג לאכיפת התקנון ולנקוט את כל האמצעים כדי שכל הנכנס לבית הכנסת יפעל על פי התקנון.

נספח ג

הצעות ר"מ ארנד לשיפור התפילה מכתב יד

בחוודש אב תשנ"ז כתב מ"א דף ובו הצעות לשיפור התפילה, לבקשת ועד בית כנסת שבו התפלל בשכונת בית וגן בירושלים. כתב היד מוקדש למגוון נושאים: קריאת

95 ראה גם מנהגים דק"ק וורמיישא לר' יוזפא שמש, מהדורת ב"ש המבורגר וי' זימר, ב, ירושלים, תשנ"ב, עמ' קמז.

96 הכוונה לימי בה"ב הראשונים בחודשים מרחשוון ואייר שבהם נהגו להתענות, ובשחרית לומר סליחות ולקרוא פרשת "ויחל".

התורה, החזנים, אמירת הקדיש, דרשות ועוד.⁹⁷ להלן כתב היד כלשונו (ההדגשות במקור).

הצעות בענייני בית הכנסת והתפילה

- א. ליסד קרן מיוחדת לקניית ספר תורה חדש (נוסף), ספרי נביאים ומגילות כתובי יד! — סך הכל 14 ספרים.
- ב. להעמיד את כל השיעורים והדרשות שבתוך התפילה (בלילי שבת ויו"ט ואחרי שחרית) על 10 דקות ולא יותר.
- ג. ללמד את הקהל — על ידי הסברים נעימים במשך כמה שבועות רצופים — שלא לגרור כסאות אלא להרים אותם!
- ד. להנהיג תקנה — שלא ינהגו את המנהג המוטעה של הגיית שם־אדנות בהברה אשכנזית, כשכל השאר נאמר בהברות ספרדיות (ראה דבריו הברורים בענין זה של רש"ז אויערבך זצ"ל).⁹⁸
- ה. לקבוע גבאי תורן לכל תפילה, כדי שיחליט את הטעון החלטה וכדי שינחה את החזן. כגון:
  1. בשעת קריאת שמע ואמירת שמונה עשרה על החזן להמתין תמיד — או לרב או לנשיא או לגבאי התורן. צריך להבטיח שהחזן לא ימהר יותר מדי ולא ימנע את הציבור מלהתפלל במנין.
  2. מכיון שאנו מאפשרים לחזן להתפלל לפי הנוסח שלו (אשכנז או ספרד או חסידים) — עליו להתחיל בקול רם כל תפילה, שמקום אמירתה אינו זהה לפי כל הנוסחאות. למשל — אחרי עמידת ערבית והקדיש השלם יגיד בקול רם או עלינו לשבח או שיר למעלות אשא עיני; בסוף תפילת שחרית יתחיל בקול רם או עלינו לשבח או מזמור של יום או אין כא־לוקינו וכיו"ב.
- ← הקהל צריך לדעת תמיד, מהו הדבר שהחזן אומר בלחש.
- ו. חזנות: כדי לגבש תפילה בציבור נאה ו"מעניינת" צריך ללמד את הקהל מנגינות. אציע שהחזנים ישתלמו, כל אחד באחת מתפילות השבת (1 בערבית, 1 בשחרית, 1 במוסף) ויעבור לפני התיבה אותה התפילה במשך חצי שנה וילמד את הקהל מנגינות רבות ככל האפשר. כמו כן רצוי לענ"ד, שפעם בחודשיים יוזמן חזן מקצועי (המתאים לציבור שלנו!) לכל תפילות השבת. על תפילות הימים הנוראים יש לחשוב לחוד ולפי אותם הכיוונים.

97 מקצת נושאים משתלבים עם דברים שהוא כתב בשנת תשנ"א. ראה ארנד, "הצעות" (לעיל, הערה 21), שם.

98 ראה נ' סטפנסקי, ועלהו לא יבול: מהנהגותיו והדרכותיו של הרש"ז אויערבאך זצ"ל, א, ירושלים, תשנ"ט, עמ' סז; י' טרגר וא' אויערבך, הליכות שלמה: הלכות והליכות מתורת מרן הגאון רש"ז אויערבאך, תפלה, ירושלים, תש"ס, עמ' ו.

ז. קריאות בתורה, בהפטרות, במגילות: בעלי קריאה צעירים (עד גיל 20 בערך) יש לחייב "להיבחן" אצל קורא או רב מומחה יום לפני ערב שבת או ערב יום טוב, כדי שיעמיד אותם על שגיאותיהם, כשיש עוד אפשרות לתקן אותן. זהו מטרה מסוים לבוחן ולצעיר הקורא, אך הוא יתן פירות במשך זמן קצר.

ח. קדישים: אם יש רצון להמשיך באמירת קדיש "במקהלה" על ידי כל מי שרוצה, נכון הוא לצמצם את מספר הקדישים ולהעמידם על מינימום. בערבית — קדיש יתום 1; גם במנחה — קדיש-יתום 1; בשחרית קדיש אחד לפני פסוקי דזמרא (דרבנן), 2 קדישים — (1 יתום ו-1 דרבנן) בסוף התפילה (גם בראשי חודשים, גם בחודש אלול) — סך הכל 3; במוסף — 2.

המנהג שלפיו אומרים בראש חודש אלול חמישה קדישים בזה אחד זה (שיר של יום, ברכי נפשי, אין כא-לוקינו, עלינו, לדוד ה' אורי וישעי) הוא מנהג מזיק!

מספר הקדישים יהיה אפוא בכל ימות השנה: בערבית — 1 (או אחרי שיר המעלות או אחרי עלינו); במנחה — 1; בשחרית — 3 (1 אחרי "קרבנות", 2 בסוף התפילה); במוסף — 2 (בסוף התפילה). כמובן, אין מספרים אלה כוללים את הקדישים הנאמרים על ידי החזן.

ט. רצוי יותר, שלעולם ייאמר הקדיש על ידי אדם אחד בלבד ולעולם לא "במקהלה". החייבים לומר קדיש (שנת אבל, יום זכרון למישהו וכיו"ב) יפנו אל הגבאי-התורן, והוא יחלק את הקדישים בין האבלים לפי הכנתו. עם זאת יש להגביל את מספר הקדישים ולהוסיף על המספרים דלעיל לפי הצורך (כדי שכל אבל יגיד לפחות קדיש אחד בכל תפילה), אך לעולם לא יוסיפו בכל תפילה אלא מקסימום שני קדישים למנויים לעיל.

י. כדי שלא תתפתח אצלנו התקלה המצויה לדאבוננו בבתי כנסת רבים, הן בארץ הן בחו"ל, היינו תקלת הפטפוט המרובה והמגונה מאד, יש לדאוג לכך שהתפילה לא תאריך יותר מדי. יש להנחות את החזנים שאינם מבינים זאת מעצמם, ש-
1. את רוב התפילה יש לומר בלחש!

2. חוץ מן העמידה וכמה ברכות אין לומר בקול אלא, בעיקר, את תחילות התפילות ואת סופיהן, כלומר אחוז קטן שלהן.

3. אין לשיר את כל הקטעים שיש להם מנגינה נאה, אלא — בכל שבוע — רק אחדים מביניהם, ויש מקום לגיוון רב.

4. עד כמה שאפשר, יש להמנע מחזרה על אותן המילים.

5. לבחור במנגינות עליזות או, לפחות, חיות וקלות.

יא. להכין תקנון ולהפיצו בין החזנים (ובלוח המודעות) לפני ראש חודש אלול.